

વ્યાકરણ

એકમ 5

છંદ

‘છંદ’ એટલે શું ? છંદનો લાક્ષણિક અર્થ ‘આવર્તન’ થાય છે. છંદમાં પણ કશાકનું આવર્તન છે. માત્રાનું આવર્તન હોય છે. લઘુ-ગુરુની માત્રાના આવર્તન દ્વારા જુદી જુદી લયભાત ઉપસાવવામાં આવે, તે લયભાત એટલે છંદ. આ જ લયભાત કૃતિને વધુ રોચક બનાવે છે.

એટલે કે કવિતામાં અક્ષર કે માત્રાની એવી મેળવણી કરવામાં આવે કે જે સાંભળતા આનંદ ભજે, તેને ‘છંદ’ કહી શકાય. છંદના વैદિક છંદ, અક્ષરમેળ છંદ, માત્રામેળ છંદ અને સંખ્યામેળ છંદ - એવા મુખ્ય વર્ગો કરવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં વैદિક છંદ અને સંખ્યામેળ છંદને અક્ષરમેળ છંદમાં જ સમાવી લેવામાં આવ્યા છે. તેથી આપણે છંદના મુખ્ય બે પ્રકારનો અભ્યાસ કરીશું : અક્ષરમેળ છંદ અને માત્રામેળ છંદ.

અક્ષરમેળ (રૂપમેળ) છંદ :

જે પંક્તિના અક્ષર તથા ગાણ નિશ્ચિત હોય તેને અક્ષરમેળ છંદ કહેવાય. (આ પ્રકારના છંદમાં માત્રા નિશ્ચિત નથી હોતી. તેથી માત્રા તપાસવાની નથી હોતી.) ઈન્દ્રવજા, વસંતતિલકા, મંદાકાન્તા, શિખરિણી, છૃંઘરા આદિ અક્ષરમેળ છંદ છે.

માત્રામેળ છંદ: જે પંક્તિની માત્રા નિશ્ચિત હોય તેને માત્રામેળ છંદ કહેવાય. (આ પ્રકારના છંદમાં અક્ષરસંખ્યા નિશ્ચિત નથી હોતી. તેથી અક્ષરસંખ્યા તપાસવાની રહેતી નથી.) ચોપાઈ, દોહરો સવૈયા, હરિંગીત વગેરે માત્રામેળ છંદ છે. જેમાં ચોપાઈ જેવા સમવૃત્ત તથા દોહરા જેવા અર્ધસમવૃત્તનો સમાવેશ થાય છે.

અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ છંદના બંધારણને સમજવા માટે લઘુગુરુ માત્રાનો ઉપયોગ થાય છે. આ લઘુ-ગુરુના માપના નિયમો નીચે મુજબ જોઈ શકાય :

નિયમ 1 : અક્ષરનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો લઘુ ગણાય અને દીર્ઘ હોય તો ગુરુ ગણાય.

નિયમ 2 : જોડાક્ષરના ઉચ્ચારનો ભાર જો જોડાક્ષરની આગળના અક્ષર પર આવતો હોય તો આગળનો અક્ષર લઘુ હોય કે ગુરુ - ‘ગુરુ’ જ ગણાય છે. જેમકે, ‘તૃપા’ શબ્દમાં ‘તૃ’ તેના ‘ત્રા’- સ્વરને કારણે લઘુ સ્વર છે. પરંતુ ‘તૃપિતમા’ ‘તૃ’નો ઉચ્ચાર થોડો બદલાઈ જાય છે, તે દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે. કારણ કે જોડાક્ષર ‘પિ’ ઉચ્ચારતાં પહેલાં તેનો ભાર ‘તૃ’ના ઉચ્ચાર સાથે ભજે છે. તેથી ‘ત્રા’ હ્રસ્વ સ્વર હોવા છતાં દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે.

નિયમ 3 : ‘અ’ એટલે કે અનુસ્વાર સાથેનો કોઈ પણ સ્વર દીર્ઘ હોય છે. એટલે કે અ, ઈ, ઉ આદિ હ્રસ્વ સ્વર છે, પરંતુ ‘અંગ, ઈંદુ, ‘ઉમર’ આદિ શબ્દોમાં અનુસ્વાર હોવાથી અહીં આ સ્વરો ગુરુ છે.

નિયમ 4 : અક્ષરમેળ છંદમાં છેલ્લો અક્ષર હંમેશાં ગુરુ ગણાય છે. એટલે કે છેલ્લો અક્ષર હ્રસ્વ સ્વર ધરાવતો હોય કે દીર્ઘ સ્વર હોય, અક્ષરમેળ છંદમાં તેને ‘ગુરુ’ જ ગણાય છે. જો કે માત્રામેળ છંદમાં છેલ્લો અક્ષર નિયમિત રૂપે જ - હ્રસ્વ સ્વર હોય તો 1 માત્રા અને દીર્ઘ સ્વર હોય તો 2 માત્રા ગણાય છે, તેનું ધ્યાન રાખવું.

નોંધ : અહીં એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જોડણીના હ્રસ્વત્વ-દીર્ઘત્વને આધારે અક્ષરના લઘુ-ગુરુ નક્કી નથી કરાતા, ઉચ્ચારણના આધારે નક્કી થાય છે. કવિ દલપત્રરામ નોંધે છે કે ‘લઘુ ગુરુ લખીને નવ ગણો, ઉચ્ચારે ઓળખાય.’

ધતિઃ પંક્તિને લયમાં ગાતાં અથવા તેનું લયાત્મક પઠન કરતાં વચ્ચે જ્યાં અટકસ્થાન અનુભવાય છે, તેને ધતિ કહેવાય છે.

છંદશાસ્ત્ર અનુસાર સાહિત્યમાં અનેક છંદ દ્વારા જુદા જુદા લય વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. અહીં અભ્યાસક્રમને ધ્યાનમાં રાખીને અનુભૂપ, મંદાકાન્તા, શિખરિણી, ચોપાઈ, દોહરો તથા મનહર છંદના બંધારણ સોદાહરણ જોઈશું.

દરેક છંદ સાથે કવીશ્વર દલપત્રરામે આપેલું ‘સૂત્ર’ જોઈશું. આ એક મજાની ચાવી છે, કવિએ જે-તે છંદના માપમાં જ પંક્તિરૂપે છંદનું બંધારણ આપ્યું છે. એટલે કે એક સૂત્ર તમે યાદ રાખો તો બંધારણ પણ યાદ રહે અને ઉદાહરણ પણ યાદ રહે.

અક્ષરમેળ છંદ :

અક્ષરમેળ છંદના પ્રકાર ઓળખવાની પ્રસિદ્ધ અને લગભગ સર્વમાન્ય નીવડેલી પદ્ધતિ તે ગણપદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિ અનુસાર દરેક પંક્તિના અક્ષરોને 3-3 અક્ષરોના ગણમાં વહેંચવામાં આવે છે. ગણ એટલે સમૂહ, જથ્થો. છંદમાં ‘ગણ’ એટલે ગણ અક્ષરનો સમૂહ, ત્યારબાદ જે-તે અક્ષરના સ્વર અનુસાર તેના લઘુ-ગુરુ કરવામાં આવે છે. જેમકે, ‘વિનોદ’ શબ્દ છે. 3 અક્ષર છે, એટલે 1 ગણ છે. ‘વિ’માં ‘ઈ’ હ્રસ્વ સ્વરની માત્રા છે, તેથી તે લઘુ કહેવાય. ‘નો’માં ‘ઓ’ એટલે કે દીર્ઘ સ્વરની માત્રા છે તેથી તે ગુરુ કહેવાય અને ‘દ’માં ‘અ’ હ્રસ્વ સ્વરની માત્રા છે, તેથી તે લઘુ કહેવાય. અર્થાત ‘વિનોદ’ શબ્દની ગણભાત ‘લઘુ-ગુરુ-લઘુ’ છે. ગણમાં 3 અક્ષરની લઘુ-ગુરુની ભાત નીચે મુજબ હોઈ શકે છે. આ આઠ ભાતને આધારે આઠ ગણ કરવામાં આવ્યા છે :

લઘુ લઘુ લઘુ (ન ગણ)	લઘુ લઘુ ગુરુ (સ ગણ)
લઘુ ગુરુ ગુરુ (ય ગણ)	લઘુ ગુરુ લઘુ (જ ગણ)
ગુરુ લઘુ લઘુ (ભ ગણ)	ગુરુ લઘુ ગુરુ (ર ગણ)

પરંતુ દરેક પંક્તિ 3, 6, 9, 12 કે 15 અક્ષરની - ત્રણના ગુણાંકમાં આવતા આંકડાની જ બનેલી હોય તે જરૂરી નથી. 14 અક્ષરની પંક્તિ હોય તો તેમાં 3 ગણ + 2 અક્ષર હોય. તો ? એ અક્ષર લઘુ હોય તો ‘લ’ અથવા ગુરુ હોય તો ‘ગા’ નોંધવામાં આવે છે.

લઘુ અક્ષર (લ)	ગુરુ અક્ષર (ગા)
---------------	-----------------

પણ, આ ગણભાતની જરૂર શી છે ? આપણે પહેલાં જ જોયું કે માત્રાનાં વિવિધ આવર્તનોને કારણે લય જન્મે છે, જેના કારણે સાહિત્ય રોચક બને છે. આવર્તનોની ચોક્કસ લયભાત ઓળખી શકાય તો છંદ ઓળખી શકાય. તમને ખબર છે કે -

- (1) અસત્યો માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા ! - અને
- (2) હા ! પસ્તાવો, વિપુલ ઝરણું, સ્વર્ગથી ઉત્તર્યું છે

આ બંને પંક્તિ ગવાય તો તેના રાગ જુદા હોય ! કારણ શું ? એ જ, બંને પંક્તિના છંદ જુદા છે. છંદ જુદા છે એટલે કે તેમની માત્રાના આવર્તનો, તેમની ગણભાત - ગણોનું બંધારણ જુદું છે. ઉપર જોયેલી પહેલી પંક્તિનું બંધારણ લઘુ-ગુરુ-ગુરુ, ગુરુ-ગુરુ-ગુરુ, લઘુ-લઘુ-લઘુ, લઘુ-લઘુ-ગુરુ, ગુરુ-લઘુ-લઘુ, લ-ગા - છે. તમને થશે કે આવું લઘુ - ગુરુ કેવી રીતે યાદ રહે, કેવી રીતે સમજાય ? સાચી વાત છે. આ આવર્તનમાત્રાને યાદ રખવા માટે દરેક ભાતના ગણને નામ અપાયું છે. જેમકે, લઘુ-ગુરુ-ગુરુ - ‘થ’ ગણ. ગુરુ-ગુરુ-ગુરુ - ‘મ’ ગણ. આવી આઠ ભાત એટલે આઠ ગણ. આ આઠ ગણ, તેમની ભાત અને તેમના નામ નીચે મુજબ છે :

ય ગણઃ	લઘુ ગુરુ ગુરુ	યમાતા	લગાગા
મ ગણઃ	ગુરુ ગુરુ ગુરુ	માતારા	ગાગાગા
ત ગણઃ	ગુરુ ગુરુ લઘુ	તારાજ	ગાગાલ
ર ગણઃ	ગુરુ લઘુ ગુરુ	રાજભા	ગાલગા
જ ગણઃ	લઘુ ગુરુ લઘુ	જભાન	લગાલ
ભ ગણઃ	ગુરુ લઘુ લઘુ	ભાનસ	ગાલલ
ન ગણઃ	લઘુ લઘુ લઘુ	નસલ	લલલ
સ ગણઃ	લઘુ લઘુ ગુરુ	સલગા	લલગા

આ આઠ ગણભાતને યાદ રખવા માટે એક સૂત્ર છે : ‘યમાતારાજભાનસ-લગા’

હવે, છંદ ઓળખવા માટે આ સૂત્ર મદદરૂપ કેવી રીતે થાય, તે જોઈએ. આપણે ઉપરની પંક્તિ ફરીથી જોઈએ :
અસત્યો માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા !
આ પંક્તિને 3 ગાણમાં વહેંચીએ ?

અસત્યો / માંહેથી / પ્રભુ પ / રમ સ / ત્યે તું લ / ઈ જા !

શબ્દો તૂટે છે, વાંધો નહીં, આપણે ગાણ જોવાના છે. અહીં 5 ગાણ થયા પણ બે અક્ષર વધ્યા. તો શું કરીશું ? કોઈ પણ પંક્તિ તના ગુજારાકમાં જ અક્ષરો હોય એવું જરૂરી તો નથી. જો 12 કે 15 અક્ષર હોય તો 4 કે 5 ગાણ થાય. પણ 17 કે 19 અક્ષર હોય તો બે કે એક અક્ષર વધે. બરાબર ? આ પરિસ્થિતિમાં આ વધેલા અક્ષરને જ જો તે છુસ્વ એટલે કે લઘુ હોય તો ‘લ’ અને દીર્ઘ હોય તો ગુરુ એટલે કે ‘ગા’ ગણવાનો. ઉદાહરણમાં જોઈશું એટલે વધુ સ્પષ્ટ થશે.

હવે આ ગાણના લઘુ-ગુરુ જોઈએ ? પહેલો ગાણ છે - ‘અસત્યો’. અહીં ‘અ’ છુસ્વ એટલે ‘લઘુ’, ‘સ’ - (ધ્યાન રાખજો, સ્વર છુસ્વ છે પણ પછી જોડાક્ષર છે. આગળ જઈને અક્ષરમેળ છંદનો નિયમ 2 જુઓ. જોડાક્ષરનો ભાર આગલા અક્ષર પર આવતો હોય તો છુસ્વ પણ દીર્ઘ ગણાય. અર્થાત્ ગુરુ માત્રા ગણાય, બરાબર ?) તો, ‘સ’ની ‘ગુરુ’ માત્રા અને ‘ત્યો’ - ‘અ’ સ્વર - ‘ગુરુ’ માત્રા. અર્થાત્, ‘અસત્યો’ - ‘લઘુ-ગુરુ-ગુરુ’ની ગણભાત એટલે ‘ય’ ગાણ. સમજાયું ?

હવે, દર વખતે આ લઘુ-ગુરુ, લઘુ-ગુરુ લખવાના ? ના. આના માટે નિશાની વપરાય છે. લઘુ માટે ‘U’, ગુરુ માટે ‘-’, એટલે કે ‘અસત્યો’ આ રીતે લખાશે : U - - બરાબર ? તો હવે આખી પંક્તિના ગાણ જોઈએ ?

અસત્યો / માંહેથી / પ્રભુ પ / રમ સ / ત્યે તું લ / ઈ જા !

હવે આ ગણભાતને ઓળખો :

અસત્યો	લઘુ-ગુરુ-ગુરુ	U - - ય ગાણ
માંહેથી	ગુરુ-ગુરુ-ગુરુ	- - - મ ગાણ
પ્રભુપ	લઘુ-લઘુ-લઘુ	U U U ન ગાણ
રમસ	લઘુ-લઘુ-ગુરુ	UU - સ ગાણ
તેતુંલ	ગુરુ-ગુરુ-લઘુ	- - U ભ ગાણ
ઈજા	લઘુ-ગુરુ	U - લ-ગા

તો આ પંક્તિનું બંધારણ છે, યમનસભલગા. બરાબર. અને આ પંક્તિ ગાતી વખતે તમે ક્યાંય વચ્ચે સહેજ રોકાયા હોય એમ લાગ્યું હતું ? ક્યાં ? ‘માંહેથી’ના ‘થી’ પાસે અને ‘પરમ સત્યે’ ના ‘સ’ પાસે. બરાબર ? આ અટકવાને ‘યતિ’ કહેવાય. એટલે કે અહીં તમે 6 અને 12 અક્ષર પાસે સહેજ રોકાયા હતા, તે આ છંદના યતિ છે. અરે, તમને તો આખો છંદ મળી ગયો.... શું શું જોયું ? કુલ અક્ષર 17, બંધારણ - યમનસભલગા, યતિ 6 12 અક્ષર - આ બધું હોય તો ક્યો છંદ કહેવાય ? શિખરિણી. છે ને છંદ ઓળખવા સહેલા... ભલે, શિખરિણી છંદને સૈદ્ધાંતિક રીતે ફરીથી જોઈએ.

શિખરિણી :

અક્ષર:	17
બંધારણ:	યમનસભલગા
લગાત્મક રૂપ:	લગાગાગાગાગા લલલલલલગાગા લલલગા
સૂત્ર:	ધસે કેવો વેગો, યમનસભલાગે શિખરિણી
યતિ:	6, 12

દ્વારાંત: ઉગાડે છે વિશે કમલવન કેવાં નિતનવાં

ય	મ	ન	સ	ભ	લગા
લગાગા	ગાગાગા	લલલ	લલગા	ગાલલ	લગા
ઉગાડે /	છેવિશે /	કમલ /	વનકે /	વાંનિત /	નવાં

અન્ય ઉદાહરણ આખ્યાં છે. તમે તેમાં બંધારણ શોધી જુઓ.

- (1) હણો ના પાપીને દ્વિગુજા બનશે પાપ જગનાં
- (2) લડો પાપો સામે વિમલ દિલના ગુપ્ત બળથી
- (3) વળાવી બા આવી, નિજ સકલ સંતાન કમશા:
- (4) ફર્યો તારી સાથે, પ્રિયતમ સખે, સૌભ્ય વયનાં,
- (5) જ્હવારોને જોતાં વિકસિત થતાં શૈલશિખરે

સમજાય છે ને ! તો બીજો છંદ જોઈએ :

મંદાકાન્તા :

અક્ષર:	17
બંધારણઃ	મભનતતગાગા
લગાત્મક રૂપ:	ગાગાગાગા લલલલલગા ગાલગા ગાલગાગા
સૂત્ર:	મંદાકાન્તા, મભનતતગા, ગા-ગણોથી ગવાપે
ધતિ:	4,10

દ્વારાંત: હા પસ્તાવો ! વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે.

મ	ભ	ન	ત	ત	ગાગા
ગાગાગા	ગાલલ	લલલ	ગાગાલ	ગાગા	
હાપ્તા/	વોવિપુ/	લજર/	ણુંસ્વર્ગ/	થીઊત/	ચુછે

સમજાયું ? તો દફીકરણ માટે, નીચે આપેલી પંક્તિમાં આ બંધારણ બેસે છે કે નહીં, તે તપાસો.

- (1) રોમે રોમે વિરહભયની વેદનાથી વળે છે,
- (2) છૂટી છૂટી સહન ન થતાં, મત પાછાં મળે છે.
- (3) આધે ઊભાં તટધૂમસ જેમાં દુભો નીંદ સેવે,
- વચ્ચે સ્વને મૃદુ મલકતાં શાંત રેવા સુહાવે.
- (4) ખૂંચી તીણી સજલ દગમાં કાચ કેરી કણિકા
- (5) ઉપાડેલાં ડગ ઉપર શા લોહ કરા મણિકા !

ધ્યાન રાખીને કરજો, જેમકે ‘વચ્ચે સ્વને મૃદુ મલકતાં’ માં ‘ચ્ચે’ નો ભાર ‘વ’ પર આવતાં તે ગુરુ થશે. તે જ રીતે ‘ને’નો ભાર ‘સ્વ’ પર આવતાં ત્યાં ‘અ’ સ્વર હોવા છતાં ગુરુ થશે. ‘મ’ નો ‘ા’ તો લઘુ છે, તે યાદ છે ને ! જો એક પણ લઘુ-ગુરુ આડા-અવળા થશે તો ગણ બદલાઈ જશે, અને છંદનું યોગ્ય બંધારણ નહીં મળે, તો છંદ ઓળખી નહીં શકાય.

અનુષ્ટુપ :

અનુષ્ટુપ છંદના ચાર ચરણમાં આઈ અક્ષર હોય છે. (તેથી એક પંક્તિ 16 અક્ષરની હોય છે અને બે પંક્તિ હોય તો 32 અક્ષર થાય. છંદને ઓળખતી વખતે આવી નાની નાની વિગતો ધ્યાનમાં રાખશો તો ઉપયોગી રહેશે.) તેમાં ચારેય ચરણમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ અને છઠો અક્ષર ગુરુ હોય છે. પરંતુ પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં સાતમો અક્ષર ગુરુ હોય છે તથા બીજા અને ચોથા ચરણમાં સાતમો અક્ષર લઘુ હોય છે.

સૂત્ર: પાંચમે લઘુતા તોળો, ગુરુ છઠો લઘ્યો,
                બીજે ચોથે પદે બોલો શ્લોકમાં લઘુ સાતમો.

ઉદાહરણ દ્વારા આ છંદ સમજીએ :

નહીં નાથ, નહીં નાથ, ન જાણો કે સહવાર છે.

આ બધું ઘોર અંધારું, હજ તો બહુ વાર છે.

તમે આ પંક્તિઓમાં 4 ચરણ જોઈ શક્યાં ? દરેકના 8 અક્ષર છે ?

(1) નહીં નાથ, નહીં નાથ,   (2) ન જાણો કે સહવાર છે.

(3) આ બધું ઘોર અંધારું   (4) હજ તો બહુ વાર છે.

આ ચાર ચરણના અક્ષર 5-6-7 અને તેમની માત્રા જોઈએ.

(1) નહીંના - લઘુ, ગુરુ, ગુરુ.   (2) સહવાર - લઘુ, ગુરુ, લઘુ

(3) રઅંધા - લઘુ, ગુરુ, ગુરુ   (4) હુવાર - લઘુ, ગુરુ, લઘુ.

હવે નિયમ - સૂત્ર યાદ કરો. ચારેય ચરણના 5મો અક્ષર લઘુ અને 6ઠો અક્ષર ગુરુ છે ? પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં 7મો અક્ષર ગુરુ અને બીજા અને ચોથા ચરણમાં 7મો અક્ષર લઘુ છે ? જો હા, તો આ અનુષ્ટુપ છંદ છે.

બીજાં ઉદાહરણ જોઈએ ?

(1) ધાયા તે વડના જેવી, ભાવ તો નંદના સમા

દેવોના ધામના જેવું, હૈયું જાણો હિમાલય.

(2) પતિએ પીઠ દીધી ને, દધિતા દેખતી રહી,

અંતે હાય ! કહી બાળા, મૂર્ખિતા ભૂતલે પડી.

(3) વૃદ્ધ માતા અને તાત, તાપે છે સગડી કરી;

અહો ! કેવું સુખી જોડું, કર્તાએ નિરમ્યું દીસે !

(4) રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થખો નૃપ;

નહીં તો ના બને આવું, બોલી માતા ફરી રડી.

તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં ‘શિકારીને’ કાવ્ય છે. તેની પંક્તિના બંધારણને તપાસો તો ! હવે અનુષ્ટુપ છંદ એકદમ સ્પષ્ટ થઈ ગયો ?

મનહર

અક્ષર: 16 15 (બે પંક્તિમાં)

ધતિ:   8, 16, 24

દ્વારાંત: પોલું છે તે વાગ્યું તેમાં કરી તેં શી કારીગરી ?
સાંબેલું વગાડે તો હું જાણું કે તું શાણો છે.

મનહર એ મૂળભૂત રીતે સંખ્યામેળ છંદ છે. આ છંદને ઓળખવા માટે અન્ય અક્ષરમેળ છંદની જેમ બંધારણ જોવાની જરૂર નથી કે નથી લઘુ - ગુરુ દર્શાવતું 'ગાગાલગ' પ્રકારનું લગાત્મક રૂપ જોવાની. આ છંદમાં તમારે માત્ર અક્ષર જ ગણવાના છે. બે પંક્તિઓમાં $16 + 15$ એ રીતે કુલ 31 અક્ષર થવા જોઈએ. તે યોગ્ય લયમાં બોલાય તે માટે 8, 16 અને 24 મા અક્ષરે વિરામ આવશે. બસ. આટલી વિગતો તમે યોગ્ય રીતે જોઈ શકો તો તે મનહર છંદ છે. અન્ય ઉદાહરણ જોતાં આ છંદ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

- (1) માન મણું મોટું પણ, નહિ અભિમાન ઉર,
જાણે મહા જોગીરાજ જગતમાં જગિયો;
- (2) આદિત્યનો અસ્ત થતાં, થાય છે અંધારુ ધબ
ફરબસ વિના એવી દુનિયા દેખાય છે.;
- (3) સાંભળી શિયાળ બોલ્યું, દાખે દલપતરામ,
અન્યનું તો એક વાંકું, આપના અઠાર છે.

આ છંદને માણવો હોય તો દલપતરામનાં શરણાઈવાળો, ભાદરવાનો ભીડો વગેરે જેવાં કાવ્યો વાંચો, મજા આવશે.

માત્રામેળ છંદ :

હવે માત્રામેળ છંદ વિશે જોઈએ. અક્ષરમેળ છંદમાં જેમ હુસ્વ સ્વરની લઘુમાત્રા અને દીર્ઘ સ્વરની ગુરુમાત્રા જોઈ હતી, અહીં પણ એ માત્રા જ જોવાની છે. પણ જોવાની રીતમાં ફેર પડશે. અક્ષરમેળમાં લઘુમાત્રા - 'લ' અને ગુરુમાત્રા 'ગ' દ્વારા જોવાય છે અને તેને આધારે ગાળ, બંધારણ આદિ જોઈને છંદ નિશ્ચિત થાય છે. અહીં માત્રાને આંકડામાં જોવાની છે. લઘુ માત્રા એટલે 1. અને ગુરુ માત્રા એટલે 2. ચરણ કે પંક્તિની માત્રાનો સરવાળો કરો તો તમને છંદ મળે. જેમકે, અક્ષરમેળ છંદમાં જોયું હતું તેમ 'વિનોદ' એટલે લઘુ-ગુરુ-લઘુ. અહીં 'વિનોદ' એટલે $1 + 2 + 1 = 4$ માત્રા. બસ, આટલું જ. પંક્તિમાં જોઈએ તો વધારે ઝ્યાલ આવશે.

કાળી ધોળી રાતી ગાય
આવી એક પંક્તિ છે. તેની કેટલી માત્રા થાય ? ચાલો, ગાળીએ -
૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ + ૧૫ માત્રા

કાળી ધોળી રાતી ગાય, સમજાયું ? આટલું જ કરવાનું અને તમને 15 માત્રા મળે, એટલે શોધવાનું કે 15 માત્રા ધરાવતો ક્યો છંદ છે ? તમને ખબર છે ? આ છંદ છે ચોપાઈ.

ચોપાઈ

લગાત્મક રૂપ:	દાદા દાદા દાદા ગાલ
સંધિ:	ચતુર્ભાગ
માત્રા:	15
ધીતિ:	-
તાળ:	4

દલપતરામની પંક્તિઓ આ સૂની સૂની રાતમાં, કોઈ ઢોલક હજ બજાવે.

૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨
આ સૂની સૂની રાતમાં
૨ ૧ ૨૧૧ ૧૨ ૧૨૨
કોઈ ઢોલક હજ બજાવે

ચોપાઈમાં એક ચરણની 15 માત્રા હોય છે. એટલે, સંગ્રહ પંક્તિમાં બે ચરણ હોય. એટલે પંક્તિની કુલ 30 માત્રા થઈ શકે. પણ ત્યાં યાદ રાખવું કે અહીં બે ચરણ હોય. નીચેનાં ઉદાહરણ જોતાં બે ક્યાંક પંક્તિ એટલે કે ચાર ચરણ પણ જોઈ શકાશે.

- (1) લાંબા જોડે ટૂંકો જાય, મરે નહીં તો માંદો થાય.
- (2) શિયાળે શીતળ વા વાય, પાન ખરે, ઘઉં પેદા થાય.
- (3) કાળી ધોળી ચાતી ગાય, પીએ પાણી ચરવા જાય.

ચાર પગો ને આંચળ ચાર, પૂછડાથી ઉડાડે વાય

- (4) આકાશે તારાની ભાત, ધરતી હૈયે કુલબિધાત
- સર્જી, તો કાં સર્જ તાત ! માનવના મનમાં મધરાત
- (5) દરિયાથી કુંગર પર જાય, કેરી ત્યાં નાનકડી થાય;
- તરુવરો ત્યાં ઢોળે છાંય, ને ઠંડો વાયુ લેરાય.

ઉપરની પંક્તિઓની માત્રા ગણી જુઓ. ચોપાઈ છંદ હવે સમજાઈ ગયો હશે. આ છંદ ધરાવતાં બીજાં મજાનાં કાવ્યો શોધો અને ગાવ.

દોહરો

લગાત્મક રૂપ:	દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા ગાલ
સંધિ:	ચતુર્ભાગ
માત્રા:	પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં 13 માત્રા અને બીજા અને ચોથા ચરણમાં 11 માત્રા
ધતિ:	13
તાળ:	12
દલપત્રામની પંક્તિઓ:	પહેલે ત્રીજે તેર કળ, અવર પદે અગિયાર

ઉદાહરણ :

ચાતક ચકવા ચતુર નર, પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;
ખર ઘૂવડ ને મૂર્ખ જન, સુખે સુવે નિજ વાસ.

આ છંદમાં ચાર ચરણ હોય :

- (1) ચાતક ચકવા ચતુર નર,
- (2) પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;
- (3) ખર ઘૂવડ ને મૂર્ખ જન,
- (4) સુખે સુવે નિજ વાસ.

અહીં તમે પહેલા અને ત્રીજા ચરણની માત્રાનો સરવાળો કરો :

$$2 \ 1 \ 1 \quad 1 \ 1 \ 2 \quad 1 \ 1 \ 1 \quad 1 \ 1 = 13 \text{ માત્રા} \qquad \qquad \qquad 1 \ 1 \quad 2 \ 1 \ 1 \quad 2 \quad 2 \ 1 \quad 1 \ 1 = 13 \text{ માત્રા}$$

(1) ચાતક ચકવા ચતુર નર, (3) ખર ઘૂવડ ને મૂર્ખ જન,

હવે તમે બીજા અને ચોથા ચરણની માત્રાનો સરવાળો કરો :

$$1 \ 1 \ 1 \ 1 \quad 1 \ 2 \quad 1 \ 2 \ 1 = 11 \text{ માત્રા} \qquad \qquad \qquad 1 \ 2 \quad 1 \ 2 \quad 1 \ 1 \quad 2 \ 1 = 11 \text{ માત્રા}$$

(2) પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ; (3) સુખે સુવે નિજ વાસ.

જ્યારે આ રીતે પહેલા અને ત્રીજા ચરણની 13 અને બીજા-ચોથા ચરણની 11 માત્રા થાય ત્યારે તે દોહરો છંદ હોય. અન્ય ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે. તમે તેની માત્રા તપાસો. કસોટીમાં તમને બે પંક્તિના બદલે એક પંક્તિ પૂછાઈ શકે. તો તમારે પહેલા અને બીજા ચરણની માત્રા જોવી. અહીં ઉદાહરણમાં પણ બે અને એક પંક્તિ સમાવેલ છે.

- (1) કરતાં જાળ કરોળિયો, ભોંય પડી પછાય.
વણતૂટેલે તાંતણે, ઉપર ચડવા જાય.
- (2) કરે ગગનના ગોખમાં, ચાંદલિયો ચમકાર.
- (3) તસ્કર ખાતર પાડવા, ગયા વણિકને દ્વાર,
ત્યાં ભીત તૂટી પડી, ચોર દબાયા ચાર.
- (4) ભણતાં પંડિત નીપજે, લખતાં લહિયો થાય,
ચાર-ચાર ગઉ ચાલતાં, લાંબો પંથ કપાય.

આ ઉદાહરણોની માત્રા ગણી જુઓ, $13 + 11$ થાય છે ? તો આ દોહરો છંદ છે. તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં 23મી કૃતિમાં દુહા છે. તેની માત્રા જરા ગણી જુઓ તો !

મિત્રો, અભ્યાસની દસ્તિએ છંદના બંધારણ જાણવા માટે આ બધી વિગતો ખૂબ ઉપયોગી છે. પણ છંદને માણવા હોય તો ગાવા જરૂરી છે. ‘અસત્યો માંહેથી’ - પ્રાર્થના ગવાય અને ખબર પડે કે આ શિખરિણી છંદ છે તો કેવી મજા પડે! સાથે સાથે જ્યાં એ રાગ બેસે ત્યાં શિખરિણી છંદ હશે જ. એવું જ અનુષ્ઠાપ, મદાકાન્તા કે ચોપાઈ કે દોહરાનું છે. મનહર છંદને પણ તેનો આગવો લય છે. છંદ જો ગાતાં આવડશે તો પરીક્ષામાં સાચો ઉત્તર શોધવા માટે બંધારણ શોધવાનું શરૂ કરો તે પહેલાં જ તમારી અંદર રહેલો લય એ છંદને ઓળખી જશે. માટે ગાઓ.

- લોકગીત

લોકગીતનો કોઈ રચયિતા નથી હોતો એમ કહેવા કરતાં એમ કહી શકાય કે લોકસમૂહ લોકગીતોનો રચયિતા હોય છે. માત્ર એક વ્યક્તિથી નહિ પરંતુ અનેકોની ઉત્સાહભરી સર્જકતાથી રચાયેલું ગીત જે કઠોપકંદ અને કણ્ણોપકર્ણ રીતે કોઈ એક પ્રસંગ કે ઘટના આધારિત આનંદ, ઉત્સાહ, ઉમંગ કે વેદનાની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ છે.

જવેરચંદ મેધાણી સંપાદિત ‘રફિયાળી રાત’ સંગ્રહમાંથી આ લોકગીત લેવામાં આવ્યું છે. શરદપૂનમની રૂપાળી રાત્રીએ ગરબે રમતી યુવતીના ભાવોની ભરતીનો હિલ્લોળ આમાં છે. પૂર્વભવનાં માતા-પિતા જેવાં સાસુ-સસરા, ચંપાના છોડ જેઠ, ચંપાના ફૂલની પાંદરી જેવી જેઠાણી, વાડીની વેલ જેવી નાણંદ, વાડીના મોરલા જેવા નાણદોઈ પોતાને મળ્યાં છે એનો આનંદ પ્રગટ કરે છે. અંતમાં સગી નાણંદનો વીર એવા પતિ માટે કહે છે કે ‘મારો પરછયો તાણીને બાંધેલી નવરંગ પાઘડી પહેરનારો છે.’ એમાં પતિના સૌદર્ય અને મિજાજનો પરિચય છે. આ સર્વ સુખને કારણે યુવતી અનુભવે છે કે ચાંદો પોતાના ચોકમાં ઊંઘો છે. આ લોકગીતમાં કુટુંબજીવનના સંબંધોનું મધુર ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે.

આસો માસો શરદ પૂનમની રાત જો,

ચાંદલિયો ઊંઘો રે સખી મારા ચોકમાં,

સસરો મારો ઓલ્યા જલમનો બાપ જો,

સાસુ રે ઓલ્યા જલમની માવડી.

જેઠ મારો અખાઢિલો મેઘ જો,

જેઠાણી ઝબૂકે વાદળ વીજળી.

દેર મારો ચાંપલિયાનો છોડ જો,

દેરાણી ચાંપલિયા કેરી પાંદડી.

નાણંદ મારી વાડી માયલી વેલ્ય જો,

નાણદોઈ મારો વાડી માયલો મોરલો.

પરછયો મારો સગી નાણંદનો વીર જો,

તાણીને બાંધે રે નવરંગ પાઘડી.

(‘રફિયાળી રાત’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

ચોક-ચોગાન; જેઠ-પતિનો મોટો ભાઈ; નાણંદ-પતિની બહેન; વીર-ભાઈ ચાંદલિયો-ચેદ્ર; જલમ-જનમ; ચાંપલિયો-ચંપાનો છોડ; કેરી-ની

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

1. કાવ્યનાયિકાએ દિયર અને દેરાણી માટે ચંપાનો છોડ અને ચંપાની પાંદડીનાં રૂપક વાપર્યા છે. આ રૂપકો....

1. દિયર દેરાણી માટે કાવ્યનાયિકાનો પ્રેમ દર્શાવે છે.

2. દિયર દેરાણીની પ્રશંસા દર્શાવે છે.

3. દિયર દેરાણી માટે કાવ્યનાયિકાની ઈર્ઝા બતાવે છે.

2. સગી નજાંદના વીર સાથે કાવ્યનાયિકાનો કયો સંબંધ છે ?

1. નજાંદોઈ

2. સસરા

3. પિતા

4. પતિ

3. આ લોકગીતમાં ચાંપલિયાની પાંદડી કોને કહી છે ?

1. સખી

2. સાસુ

3. દેરાણી

4. નજાંદ

2. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. નજાંદોઈ વિશે આ લોકગીતમાં શું કહેવાયું છે ?

2. સાસુ અને સસરા માટે કાવ્યનાયિકા પોતાનો પ્રેમભાવ કેવી રીતે વ્યક્ત કરે છે ?

3. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. આ લોકગીતને આધારે રાત્રિનું વર્ણન કરો.

2. કાવ્યનાયિકા સખીને પોતાના પતિ વિશે શું કહે છે ?

4. નીચે આપેલ પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર આપો.

1. સ્વજનો માટેનો કાવ્યનાયિકાનો ભાવ કાવ્યને આધારે વર્ણવો.

5. નીચેનો અર્થ બનાવતી પંક્તિઓ લોકગીતમાંથી શોધીને લખો.

1. (પતિ) નવ રંગોવાળી પાધડી પહેરે છે.

2. મારી નજાંદ વાડીમાંની વેલી જેવી છે.

3. આસો મહિનાની પૂર્ણિમાની રાત્રિ છે.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- લોકગીતમાં સમાજના વિવિધ સંબંધોનું પ્રતિબિંબ ગીલાતું હોય છે. તેમાં ક્યારેક સંસારની ભીતી ફરિયાદ કે વિરહની વાત વણી લેવાતી હોય છે. અહીં આ લોકગીતની લાક્ષણિકતા એ છે કે નાયિકાએ સ્વજનો સાથેના મધુર સંબંધો રજૂ કર્યા છે. કાવ્યનાયિકા સાસરિયાને પિયરિયા જેટલા જ આત્મીય ગણે છે. આપણી સામાજિક સંસ્કૃતિનું આ પ્રતિબિંબ છે.

- આકાશે ઉગતો ચાંદલિયો તો દરેક ઘરે દેખાતો હોય છતાં અહીં કાવ્યનાયિકા તો કહે છે “ચાંદલિયો ઉગ્યો મારા ચોકમાં..!” આ “મારા ચોકમાં” થી નાયિકાનો આનંદ વ્યક્ત થયો છે. તે ધ્યાનમાં લો.
- કવિએ ‘માસ’ માટે વાપરેલ ‘માસો’ ધ્યાનમાં લો. તે શબ્દ ‘આસો’ સાથે પ્રાસરૂપે આવ્યો છે, વળી વિશિષ્ટ પ્રયોગ પણ બન્યો છે. આવા પ્રયોગ કાવ્યોમાં સહજ રીતે થતા હોય છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- લોકો દ્વારા લખાયેલું, લોકો વડે ગવાતું અને લોકો માટે રચાયેલું ગીત એટલે લોકગીત. લોકગીતમાં તત્કાલીન સમાજનું પ્રતિબિંબ જોવા મળતું હોય છે. તેમાં લોકોનાં સુખ-દુઃખ સાથે લોક સંસ્કૃતિ પ્રગટ થતી હોય છે. લોકકંઠે ગવાતું અને જિલાતું હોવાથી કાળકમે તેમાં શાબ્દિક ફેરફાર પણ જોવા મળતા હોય છે, તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપવી.
- વર્ષો સુધી પિતાને ત્યાં પોતાની મરજી મુજબ જીવીને સાસરે જનાર કન્યાને સાસુ-સસરા, જેઠ-જેઠાણી, દિયર-દેરાણી, નણંદ-નણાદોઈ બધાં આત્મીય બની જાય તે ઉત્તમ પરિસ્થિતિ કહેવાય તે આ લોકગીતને આધારે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.
- ઘરમાં આવનાર કન્યાને પોતાના ઘર જેવું વાતાવરણ આપવા શું કરી શકાય તે માટે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

જવાહરલાલ નહેરુ

(જન્મ: 14-11-1889, અવસાન: 27-05-1964)

જવાહરલાલ મોતીલાલ નહેરુનો જન્મ અલહાબાદમાં થયો હતો. જવાહરલાલ નહેરુના કુટુંબીઓ મૂળે કાશ્મીરના વતની હતા. વિદેશમાં વકીલાતનો અભ્યાસ કરીને તેમણે અલહાબાદમાં વકીલાત શરૂ કરી. ગાંધીજ સાથે આજાદીની લડતમાં જોડાઈને સ્વતંત્રસંગ્રહમાં અગ્રણી બન્યા. તેમને સાહિત્યમાં ખૂબ રસ હતો. ‘ડિસ્કવરી ઓફ ઇન્ડિયા’ ‘બિલ્બાસિસ ઓફ વર્ક ડિસ્ક્રી’ જેવાં પુસ્તકો તેમણે અંગેજમાં લખ્યાં છે. તેમની દીકરીને સ્વતંત્રતા વિશે લખેલા ત્રીસ પત્રોનું પ્રકાશન ‘લેટર ફોમ એ ફાધર ઓફ હીજ ડોટર’ નામથી થયું છે. તેઓ ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન હતા. ભારત સરકાર તરફથી તેમને ‘ભારતરાન્ન’ નું સન્માન એનાયત થયું હતું.

અંગેજ ભાષામાં લખાયેલી જવાહરલાલ નહેરુની ‘મારી જીવનકથા’ના મહાદેવભાઈ દેસાઈએ કરેલા ગુજરાતી અનુવાદમાંથી આ અંશ લેવામાં આવ્યો છે. સાહસિક નહેરુએ પોતાની એક ટુકડી સાથે હિમાલયસ્થિત અમરનાથની ગુફા સુધી પહોંચવા બોમિયા સાથે પ્રવાસ કર્યો હતો તેનું વર્ણન આમાં છે.

હિમાચળાદિત શિખરો અને હિમનદીઓ વચ્ચેના આ સાહસિક પ્રવાસનું સ-રસ વર્ણન આ કૃતિમાં જોવા મળે છે. અંતિમ ચરણમાં જરૂરી સાધનોના અભાવે હિમનદી પસાર કરતાં ખોભણમાં નહેરુનો પગ લપસી પડતાં દોરડાને કારણે બચે છે. નાછૂટકે પ્રવાસ અધૂરો રાખી પરત ફરવું પડે છે. સાહસ અને હિમાલયપ્રેમ આ કૃતિમાંથી પ્રગટ થાય છે. સાદી, સરળ અને સહજ શૈલીમાં લખાયેલાં મનભાવન વર્ણનોને કારણે કૃતિ હૃદયસ્પર્શી બની શકી છે.

મારું લગ્ન થયું એ સાલ ઉનાળાના કેટલાક મહિના અમે કાશ્મીરમાં ગાળ્યા. કુટુંબને શ્રીનગરની ખીણમાં છોડીને હું મારા એક પિતરાઈની સાથે અનેક અઠવાડિયાં સુધી પહાડોમાં રખડ્યો અને લદાખને રસ્તે ચડ્યો.

તિબેટની સપાટી તરફ જતાં જંગલના ઊંચામાં ઊંચા પ્રદેશની એ સાંકડી અને નિર્જન ખીણોનો આ મારો પ્રથમ અનુભવ હતો. જોજીલા ઘાટની તરફ સાવ વેરાન નકરો ખડક દેખાતો હતો. એ સાંકડી ખીણમાં આગળ ને આગળ અમે કુચ કરતા ગયા. અમારી બંને બાજુઓ પહાડો ઊભા હતા, તેમનાં શિખરો ઉપર હિમનો મુકૂટ ચણકી રહ્યો હતો અને ઉપરથી નીચે હિમના નાના નાના પ્રપાતો અમારું સ્વાગત કરવાને જાણે અતિ મંદ ગતિએ ઊતરી રહ્યા હતા. પવન ઠંડો અને આકરો હતો, પણ દિવસના સૂરજનો મધુરો તડકો અને હવા એટલી નિર્મળ હતી કે ઘણી વાર અમે એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન વચ્ચેના અંતર વિષે છીતરાતા, અને દૂરનાં સ્થાનોને પાસે માનતા. એકાંત વધતું જતું હતું. વૃક્ષો અને વનસ્પતિ પણ અદશ્ય થયાં હતાં, માત્ર નકરો ખડક, હિમ અને બરફ અને કચાંક કચાંક બહુ પુષ્પો અને છતાં આ જંગલી અને વેરાન પ્રકૃતિમંદિરોમાં હું કંઈક અજબ તૃપ્તિ અનુભવતો અને સ્ફૂર્તિથી અને આહુલાદથી ઊભરતો.

આ પ્રવાસ દરમિયાન મને એક રોમાંચક અનુભવ થયો. જોજીલા ઘાટ છોડીને આગળ એક જગ્યાએ-એનું નામ હું ધારું છું કે માતાયાન હતું-અમને કહેવામાં આવ્યું કે, અમરનાથની ગુફા અહીંથી માત્ર આઈ માઈ લ છે. હા, એ ખરું કે અફાટ હિમસમૂહથી ઢંકાયેલો એક જબરદસ્ત પહાડ ઓળંગવાનો પડ્યો હતો. પણ તેમાં શું? આઈ માઈ લ તો કંઈ વિસાતમાં ન હતા. હોશમાં ને હોશમાં અને અનુભવ ન હોવાને લીધે અમે એ ઓળંગવાનો નિર્ણય કર્યો. 11,500 ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલ અમારા પડાવથી અમે નીકળી પડ્યા અને એક નાનકડી ટુકડી લઈને પહાડ ચડવા માંડ્યો. ત્યાનો એક ભરવાડ અમે બોમિયા તરીકે સાથે લીધો હતો.

સૌ દોરડાની સાંકળેથી એકબીજાની સાથે સંકળાઈ અનેક હિમનદીઓ ઓળંગતા ચડતા ગયા અને અમારી મુશ્કેલી વધતી ગઈ. શાસ લેવો કંઈક મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. અમારા મજૂરો બહુ ભારથી લદાયેલા નહોતા, છતાં લોહીની ઊલટી કરવા

લાગ્યા. હિમ પડવા લાગ્યું અને હિમનદીઓ ભ્યાનક લપસણી થઈ પડી; અમે થાકીને લોથ થઈ ગયા હતા. અને એક એક ડગલું ભરતાં કંઠે પ્રાણ આવતા હતા. પણ જડસાની જેમ અમે ચડવું ચાલુ રાખ્યું.

અમે અમારે પડાવેથી સવારે ચાર વાગ્યે નીકળ્યા હતા અને બાર કલાકના સતત ચડાણને અંતે જોઈએ છીએ તો અમારી સામે એક વિશાળ હિમસરોવર પડ્યું હતું. હિમાચળાદિત શિખરોથી વીંટળાયેલું આ ભવ્ય દશ્ય દેવોના મસ્તક ઉપર મુકૃટ જેવું લાગતું હતું. પણ હિમ અને ધુમ્મસ પડતાં જતાં હતાં એટલે આ દશ્ય પણ અમારી નજર આગળથી અદશ્ય થઈ ગયું. અમે કેટલી ઊંચાઈએ હતા એ તો હું જાણતો નથી; પણ, હું ધારું છું કે 15,000 કે, 16,000 ફૂટની ઊંચાઈ તો જરૂર હોવી જ જોઈએ. કારણ, અમરનાથની ગુફાથી અમે બહુ ઊંચે હતા. હવે લગભગ અરધા માઈલનું આ હિમસરોવર ઓળંગો પેલે પાર આવેલી ગુફાએ પહોંચવાનું હતું. અમને લાગ્યું કે, હવે ચડવાનું પૂરું થયું છે એટલે મોટી મુશ્કેલીઓ તો ઓળંગી ચૂક્યા. એટલે, સાવ થાક્યા હતા છતાં પણ પ્રસન્ન ચિત્તે આ નવી મજલ શરૂ કરી.

રસ્તામાં અનેક જગ્યાએ હિમનદીઓમાં મોટી ખોભણો આવતી હતી અને અનેક ઠેકાણો તાજું હિમ પડવાને લીધે આવી ખોભણો દેખાતી ન હતી. અજાણતાં પગ મુકાયો તો ગડગપ ગયા ! અને સાચે જ તેમ થયું. આ તાજા પડેલા હિમથી હું છેતરાયો અને મારું આવી બન્યું. મેં પગ મૂક્યો કે તરત જ બરફ ધસી પડ્યો અને હું એક ભ્યાનક અને પહોળી ખોભણમાં લપસ્યો. આ ખોભણ તો એક ભ્યાનક ઊંડી બાઈ હતી. અને એમાં જે ગયો તે યુગોના યુગો સુધી ત્યાં સુરક્ષિત રીતે દટાઈ રહે, એ વિષે કશી જ શંકા નહોતી. પણ પેલા દોરડાએ મને પકડી રાખ્યો. ખોભણની એક બાજુએ હું વળગી રહ્યો અને મને ખેંચી કાઢવામાં આવ્યો. આથી અમારા હંજા ગગડી તો ગયા જ, છતાં અમે અમારી કુચ ચાલુ રાખી. પણ આ ખોભણની સંઘ્યા અને વિશાળતા વધતી જતી હતી અને અમારી પાસે આમાંની કેટલીકને ઓળંગવાનાં સાધનસામગ્રી રહ્યાં ન હતાં; એટલે આખરે થાકી, સાવ નિરાશ થઈ અમે પાછા ફર્યા, અને અમરનાથની ગુફાનાં દર્શન કરવાનાં રહ્યાં તે રહ્યાં.

કાશ્મીરનાં ઊંચાં ગિરિવરો અને ખીણો ઉપર હું એટલો બધો મુખ હતો કે પાછા તરત ત્યાં જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. અનેક પ્રવાસના ઘાટ ઘડ્યા. આમાંનો એક તો તિબેટના અલૌકિક સરોવર માનસરોવરની અને પાસે જ આવેલા હિમાચળાદિત કૈલાસની યાત્રાનો વિચાર હતો. એ વિચારમાટે હું આનંદથી ઊભરાતો. એ વાતને તો અઢાર વર્ષ થયાં, છતાં આજે પણ કૈલાસ અને માનસરોવરથી હું એટલો ને એટલો જ દૂર છું. હું તો અનેક વાર કાશ્મીર જવાની ઘણીયે ઈચ્છા છતાં કદી પાછો કાશ્મીર જઈ શક્યો જ નથી. અને રોજ રોજ રાજકાજનાં અને લોકસેવાનાં વમળમાં વધારે ને વધારે ગુંચાતો ગયો છું. ગિરિવરો ચડીને અથવા દરિયા ઓળંગીને મારી પ્રવાસલાલસા તૃપ્ત કરવાને બદલે જેલજાત્રાથી મારે એ તૃપ્ત કરવી પડી છે. અને છતાં, એવા પ્રવાસોના ઘોડા હું ઘડ્યા જ કરું છું.

એ આનંદ જેલમાં પણ કોણ લઈ શકે એમ છે ? અને જેલમાં બીજું કરવાનું પણ શું હોય ? એટલે હજુ હું એ દિવસનાં સ્વખાં જોઉં છું કે જ્યારે હિમાલયમાં રખડતો રખડતો માનસરોવર અને કૈલાસનાં દર્શનના મારા મનોરથ હું પૂરા કરી શકીશ. દરમ્યાન જીવનની પળો ઝપાટાંબંધ વહી જાય છે, યુવાવસ્થામાંથી આધેડ અવસ્થામાં પ્રવેશ થાય છે, અને એ પછી વધારે બૂરી અવસ્થા આવી રહેશે. એટલે ઘણીક વાર મને થાય છે કે, કૈલાસ અને માનસરોવર જોવા પહેલાં તો હું વૃદ્ધાવસ્થાથી સાવ અપંગ થઈ ગયો હોઈશ. પણ ગમ્ય સ્થાન ભલેને દેખાતું ન હોય તોપણ તે પ્રતિ પ્રવાસ કદી એળે જતો નથી.

હજ્ય મનની મહીં રમી રહેલ એ પર્વતો,

દીસે બહુ ડરામણા રુધિરરંગ સંધ્યા તણે;

તથાપિ દિલમાં વસ્યો ચિર અદમ્ય ઉત્સાહ કો,

સદૈવ તલસી રહ્યો ગિરિહિમો તણી શાંતિને.

(વોલ્ટર ડલામેર)

અનુવાદક: મહાદેવભાઈ દેસાઈ

(‘મારી જીવનકથા’માંથી)

શબ્દસમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

નિર્જન-માણસ વિનાનું, સૂનું; નકરો-ફક્ત, માત્ર; કૂચ કરવી-ચાલવું, આગળ વધવું; શિખર-પર્વતનો ટોચનો ભાગ; હિમ-અતિશય ઠંડી, બરફ; મુકૃટ-માથે પહેરવાનું સાધન; પ્રપાત-ધોધ; વેરાન-ઉજ્જવલ; આઢ્ઢલાદ-હર્ષ, આનંદ; અફાટ-ખૂબ વિશાળ; ખોભણ-ખો, ગુફા, (અહીં)ખાડો; યુવાવસ્થા-યુવાનીની અવસ્થા; લાલસા-ઈચ્છા; ગિરિવર-પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ-હિમાલય

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

નિર્મળ × મલિન; વિશાળ × સંકુચિત; ભવ્ય × સામાન્ય; પ્રસન્ન × ઉદાસ; દશ્ય × અદંશ્ય; સુરક્ષિત × અસુરક્ષિત

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

શરીરે મોટું પણ અક્કલમાં ઓછું-જડસુ; હિમાલયમાંથી નીકળતી ખૂબ ઠંડા પાણીના પ્રવાહવળી નદી-હિમનદી; રસ્તાનો જાણકાર-ભોમિયો; ફુદરતનું સુંદરધામ-ગ્રકૃતિમંદિર; બરફથી ઢંકાયેલું-હિમાચળાદિત; વહેતા પાણીમાં થતું ઝૂંડાળું-વમળ; જ્યાં જવાનું ધાર્યું છે તે સ્થાન-ગમ્ય સ્થાન; રાજકારણને લગતું કાર્ય-રાજકાજ; અડધી ઉંમરે પહોંચેલું-આવેડ

રૂઢિપ્રયોગ

થાકીને લોથ થઈ જવું-અતિશય થાકી જવું; કંઠે પ્રાણ આવવા-ખૂબ જ મુશ્કેલ કાર્ય હોવું; હાંજા ગગડી જવાં-ખૂબ ગબરાઈ જવું; ધોડા ઘડવા-આયોજન કરવું, વિચારવું

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલાં વિધાનો માટે સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(√) નિશાની કરો.

- (1) સાંકડી અને નિર્જન ખીંઓમાં ફરવાનો લેખકનો-
(A) કાયમી અનુભવ હતો.	(B) ઓછો અનુભવ હતો.
(C) પ્રથમ અનુભવ હતો.	(D) છેલ્લો અનુભવ હતો.
- (2) હિમનદી ઓળંગવાનાં સાધનોના અભાવને કારણે
(A) પાણા ફર્યા	(B) આગળ વધ્યા
(C) રોકાઈ ગયા	(D) સફળ થયા

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) પ્રવાસમાં લેખકની કયા સ્થળે જવાની ઈચ્છા હતી ?
- (2) પ્રવાસમાં લેખકની સાથે કોણ હતું ?
- (3) ખોભણમાં પગ લપસ્યા છતાં લેખક કેવી રીતે બચ્યા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર પાંચ-સાત વાક્યમાં લખો.

- (1) પાઠને આધારે હિમાલયની સાહસ યાત્રાનું વર્ણન કરો.
- (2) લેખકે વર્ણવેલું હિમાલયનું સૌંદર્ય તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (3) પ્રવાસ અધૂરો મૂકીને આવવું પડવું તે તમને યોગ્ય લાગ્યું કે નહિ તે કારણો સાથે જણાવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- કાકા કાલેલકરનું ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ પુસ્તક મેળવીને અનુકૂળતાએ વાંચવું.
- તમે કરેલા યાદગાર પ્રવાસનું દસ-પંદર લીટીમાં વર્ણન કરવું.
- જવાહરલાલ નહેરુના પુસ્તક ‘દિસ્કવરી ઓફ ઇન્ડિયા’નો ગુજરાતી અનુવાદ મેળવીને વાંચવો.
- હિમાલયમાં આવેલાં તીર્થસ્થાનોની માહિતી મેળવવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

સરળ, ટૂકડાં, સચોટ અને અર્થસભર વાક્યો આ કૃતિમાં અનેક સ્થળે જેવા મળે છે. વર્ણનાત્મક ગાયનું આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ‘સહૈવ’, ‘ગમ્ય સ્થાન’ જેવા તમને ઓછા સાંભળવા મળતા શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે. આ શબ્દોનો તમે તમારા લેખનકાર્યમાં ઉચિત સ્થાને પ્રયોગ કરો. ‘હિમગિરિ’ શબ્દને સ્થાને ‘ગિરિહિમો’ શબ્દ કેવું નાવીન્ય બક્સે છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

‘હિમાલયમાં એક સાહસ’ આત્મકથાનો અંશ છે. અંગ્રેજમાં લખાયેલી આત્મકથાનો મહાદેવભાઈ દેસાઈએ કરેલો અનુવાદ ભાવવાહી બની શક્યો છે. અનુવાદ એક કણા છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.

જેલનિવાસ દરમ્યાન ઈ.સ. 1934-35 માં પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ લખેલી ‘મારી જીવનકથા’ વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા. પાઠના અંતે પંડિતજીએ ટાંકેલી વોલ્ટર ડલામેરની અંગ્રેજ પંક્તિઓ ઉપરથી મહાદેવભાઈએ લખેલી અનુવાદિત પંક્તિઓ સ્વયં એક કવિતાની કક્ષાનો ભાવાનુવાદ છે તેની પણ વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપવી.

પ્રવાસમાં સાહસિકતાની સાથે પૂર્વ આયોજન, જરૂરી સાધન સામગ્રી અને તેનો ઉચિત ઉપયોગ અત્યંત અનિવાર્ય છે. જીવના જોખમે પ્રવાસ કરવાને બદલે આયોજનબદ્ધ પ્રવાસ સફળતાને વરે છે અને વધુ આનંદ આપે છે તે અંગે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

રદ્ધશ મહિયાર

(જન્મ : 19-08-1966)

રદ્ધશ મહિયારનું મૂળ વતન વલસાડ પાસેનું પારડી ગામ છે. તેઓ એમ.ડી. (બાળરોગ નિષ્ણાત) થયેલા છે. ‘કાફિયા નગર’, ‘શબ્દ મારા સ્વભાવમાં જ નથી’ અને ‘નિહાળતો જા’ તેમની નોંધપાત્ર કૃતિઓ છે. ‘અસિત્વ અને વ્યક્તિત્વ’, ‘ગજલ રૂપ અને રંગ’, ‘ગજલનું છંદોવિધાન’ તેમના વિવેચનના ગ્રંથો છે. ‘બાળ ઉછેરની બારાખડી’ તેમનું બાળ ઉછેરનું નોંધપાત્ર પુસ્તક છે.

મુક્તક એ કાવ્ય સાહિત્યનું લઘુ સ્વરૂપ છે. બે, ચાર કે છ પંક્તિઓમાં લાઘવથી કવિ વિષય કે સંવેદનને રજૂ કરતા હોય છે. આ જગતમાં અનેક પ્રકારના સંગ્રહો છે એમાં હાર્યા વગર સતત આગળ વધવાનું છે. સુખ અને દુઃખ તો એક સિક્કાની બે બાજુ છે. સુખમાં છકી નથી જવાનું ને દુઃખમાં તૂટી નથી જવાનું. આ દુનિયામાં એવો કોઈ મુગાટ એટલે કે એવી જવાબદારી નથી કે જેમાં ભાર ના હોય. આનંદથી એ ભારને પણ વહન કરવાનો ભાવ આ મુક્તકમાં છે.

બરકત વીરાણી ‘બેઝામ’

(જન્મ : 25-11-1923, મૃત્યુ : 02-01-1994)

‘બેઝામ’નું મૂળ નામ બરકતઅલી ગુલામહુસેન વીરાણી હતું. તેઓ ભાવનગર જિલ્લાના ધાંઘળી ગામના વતની હતા. આકાશવાણી મુંબઈમાં એડિટર તરીકેની કામગીરી બાદ નિવૃત્ત થયા હતા. ‘માનસર ઘટા’ અને ‘ખ્યાસ’ એમના ગજલ સંગ્રહો છે. એમની ‘આગ અને અજવાળા’ તથા ‘જીવતા સૂર’ વાર્તાઓ પ્રકાશિત થયેલી છે. ‘રસ સુગંધ ભાગ-1 અને ભાગ-2’ એમની નવલકથાઓ છે.

આ મુક્તકમાં કર્મનો મહિમા છે. માણસની સફળતા એની હાથની રેખાઓમાં નહિ પણ એની મહેનતમાં હોય છે. કોઈ ઈમારત બનાવતાં પહેલાં એનો નકશો બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ નકશો એ ઈમારત નથી. એમ નસીબ એ જીવન નથી. જીવન તો માણસની મહેનત અને પ્રયત્નથી બને છે.

મુરલી ઠાકુર

(જન્મ : 1910, મૃત્યુ : 1975)

મુરલીધર રામચંદ્ર ઠાકુર સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઉમેદગઢના વતની હતા. તેઓ ગુજરાતીના અધ્યાપક અને ત્યારબાદ આકાશવાણીમાં ગુજરાતી કાર્યક્રમોના નિર્માતા બન્યા હતા. ‘સફર અને બીજાંકાવ્યો’માં તેમનાં કાવ્યો સંગ્રહાયાં છે. ‘મેળો’ તેમનાં બાળગીતોનો સંગ્રહ છે. ‘પ્રેમલ જ્યોત’માં તેમની વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ થઈ છે. ‘ગાંધીવાણી’ નામે તેમનો અભ્યાસગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભણી

(જન્મ : 11-11-1937, મૃત્યુ : 31-07-1981)

અનિરુદ્ધ લાલજીભાઈ બ્રહ્મભણીનું વતન વીરમગામ પાસેનું દેત્રોજ છે. તેઓ અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરતા હતા.

કવિ, વિવેચક, વાર્તાકાર અને નિબંધકાર તરીકે તેઓ જાણીતા છે. ‘કિમાપિ’ એમનો કાવ્યસંગ્રહ છે. ‘અજાણ્યું સ્ટેશન’ વાર્તાસંગ્રહ છે. ‘નામરૂપ’માં તેમના ચરિત્રનિબંધો છે. ‘ચલ મન વાટે-ધાટે’ ના ચાર ભાગમાં તેમની નિબંધિકાઓ પ્રગટ થયેલી છે. ‘ઋષિવાણી’ નામના ગ્રંથમાં અધ્યાત્મ અને ચિંતન વિષયક લેખો છે.

બીજા હાઈકુમાં રાતનું ચિત્ર છે. દીપ હોલવવાથી અંધારું થશે એની ચિંતા છે પણ બારીમાં તો ચંદ્ર ખીલી ગયો છે એ દશ્ય આપણી નજર સામે ઊભું થાય છે. અંધકાર અને પ્રકાશની બે સ્થિતિ સરસ રીતે પ્રગટ થઈ છે.

દુહા એ મૂળ લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ છે. અત્યંત લાઘવથી કોઈ પ્રસંગ, ભાવ રજૂ થતો હોય છે. પ્રથમ દુહામાં ઉત્તમ વ્યક્તિ બનવું એ કેટલું અધરું છે એ ભાવ જુદાં જુદાં ઉદાહરણો દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. કુલદીપક થવું એટલે કે પોતાના કુળને ઉજાળવું કઠિન છે. દેશદીપક થવું એ તો દુર્લભ વાત છે. જ્યારે જગતના દીપક બનવું, આખા જગતને ઉજાળવું એ તો કોઈ બગવાનનો અંશ હોય એ વ્યક્તિ જ કરી શકે.

બીજા દુહામાં કવિએ વર્ણવ્યું છે કે આદર અને સ્નેહ મહત્વના છે. તે જ સાચો સંબંધ છે આદર અને સ્નેહ વિનાના ઘરમાં સોનાનો વરસાદ થતો હોય તો પણ ત્યાં ન જવું જોઈએ.

દુહા

1. કુલદીપક થાવું કઠિન, દેશદીપક દુર્લભ,
જગદીપક જગદીશના, અંશી કોક અલભ્ય.
2. આવ નહીં, આદર નહીં, નહીં નયનમાં નેહ,
તે ઘર કદી ન જાઈએ, કંચન વરસે મેહ.

મુક્તક

1. ચેતજે જીતમાંથી હાર ન હો,
સુખ એ દુઃખનો કોઈ પ્રકાર ન હો;
એવો કોઈ મુગટ બન્યો જ નથી,
જેનો માથે જરાય ભાર ન હો.

- રીશ મહિયાર

2. સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી,
ચણાયેલ ઈમારત એના નકશામાં નથી હોતી.

- બરકત વીરાણી ‘બેફામ’

હાઈકુ

1. ખોરડું નાનું
સૂરજનો ઉજાસ
મોટું આંગણું

-મુરલી ઠાકુર

2. દીપ હોલવું,
થશે અંધારું; અરે!
બારીમાં ચંદ્ર !

- અનિરુદ્ધ વ્રખભં

શાન્દ-સમજતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

હુર્વાભ-મુશેકીથી મળે તેવું, દુષ્પ્રાપ્ય; અંશી-જેનો તે ચોક્કસ અંશ છે તેવું; મેહ-વરસાદ, મેઘ; જગત-વિશ્વ; મુગાટ- તાજ(અહીં) સત્તા, જવાબદારી; બાર-બોજ; આંગણ-ઘરના બારણા સામેની ખુલ્લી જગ્યા, ફળિયું

તળપદા શરૂઆતો

કો-કોઈક; નેહ-સ્નેહ; હોલવું-હોલવવું

विरुद्धार्थी शब्दो

ਛੁਲਬ × ਸੁਲਭ; ਆਦਰ × ਅਨਾਦਰ

स्वाध्याय

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

  - (1) કવિ ક્યાં જવાની ના પાડે છે ?

(A) આવકાર મળે ત્યાં	(B) આદર મળે ત્યાં
(C) આંખોમાં સ્નેહ દેખાય ત્યાં	(D) આવકારો ન મળે ત્યાં
  - (2) શું બનવું દુર્લભ છે ?

(A) ફુલદીપક	(B) દેશદીપક
(C) વીર	(D) મહાન

2. એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

  - (1) કવિની દસ્તિએ ભારવાળો મુગટ એટલે શું ?

3. બે-ગ્રાણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

  - (1) મુરલી ઠાકુરને આંગણું મોટું શા માટે લાગે છે?

4. સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર આપો.

  - (1) પ્રથમ મુક્તકમાં કવિ કઈ વાતની ચેતવણી આપે છે? વિસ્તારથી સમજાવો.
  - (2) પંક્તિઓ સમજાવો.

“સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી,
ચાણાયેલ ઈમારત એના નકશામાં નથી હોતી.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

વર્ગખંડમાં કે શનિવારના સંમેલનમાં દુહા ગાવાની સ્પર્ધા ગોઠવો.

હાઈકુનું બંધારણ શિક્ષક પાસેથી સમજીને હાઈકુ લખવા પ્રયત્ન કરો. ઓછાંમાં ઓછા પાંચ હાઈકુ લખો. જો શક્ય હોય તો હાઈકુના ભાવનું ચિત્ર દોરો.

સુવિચારોનો સંગ્રહ કરો અને દરરોજ શાળાના ભીતપત્રમાં તે લખાય તેવું ગોઠવો.

ગુજરાતી-હિન્દી-સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં મુક્તકો કંઠસ્થ કરી સંમેલનમાં તેની રજૂઆત કરો.

હાઈકુ અને મુક્તકોનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

ભાષા અભિવ્યક્તિ

દુહાની લાક્ષણિકતા જ એ છે કે શબ્દો ઓછા હોય, છતાં વાત ચોટદાર હોય. બીજા દુહામાં 13 જેટલા શબ્દોના ઝૂમખામાં અહીં ગ્રાન્થ વખત ‘નહિ’ શબ્દનું પુનરાવર્તન થાય છે. ‘તે’ - સર્વનામ છે ‘કઢી’ કિયાવિશેષજ્ઞ છે. પ્રથમ ચરણમાં ‘અ’ વર્ણના અને બીજા ચરણમાં ‘ન’ વર્ણના પુનરાવર્તનથી વર્ણાનુપ્રાસની ગુંથણી થાય છે. આમ, અહીં ગાગરમાં સાગર સમાવાયો છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

દુહા :

દુહા ઓછાંમાં ઓછા શબ્દોમાં ઘણું કહેવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. બે લીટીના દુહામાં જીવનની સર્વ્યાચ્છ કે જીવનોપયોગી વિચાર રજૂ થતા હોય છે.

કુળને તારનાર કે દેશનું નામ રોશન કરનાર વ્યક્તિ મળવી કઠિન અને દુર્લભ છે. પરંતુ સમગ્ર જગતને માર્ગ બતાવે તેવા તો ઈશ્વરના અંશ જ હોઈ શકે એવા અર્થમાં પ્રયોજાયેલા પ્રથમ દુહાને સમજાવવા આપણી આસપાસનાં વિખ્યાત હોય તેવાં ઉદાહરણ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરવાં.

આજના ઝડપી જમાનામાં માણસને સમય મળતો નથી. જીવનની ભાગદોમાં માનવતા જાણે મરી પરવારી છે, પરિણામે મહેમાનો આવે તે પણ પોસાતું નથી અને પાલવતું પણ નથી. શહેરી જીવનની આ કરુણ વાસ્તવિકતા છે. ખરેખર તો અતિથિને પ્રેમ, આદર ન મળો તો તેવા ઘેર સોનાનો વરસાદ થતો હોય તો પણ જવું ના જોઈએ તેવો આ દુહાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો. અતિથિ સત્કારને લગતી બોધકથાઓ કહેવી. તેમજ કવિ દાદની ‘આવકારો મીઠો આપજે’ જેવી કાવ્યપંક્તિઓના સંદર્ભ આપી ‘અતિથિ દેવો ભવ’ની ભાવના બાળકોમાં વિકસે તેવી ચર્ચા કરવી.

મુક્તક :

મુક્તક એટલે મોતી. મોતીની જેમ મુક્તક પણ ઓછા શબ્દોનું (નાનું), ભાવની રીતે સુંદર અને વિચારની રીતે અમૂલ્ય(કિમતી) હોય છે તેવી સમજ આપવી.

(1) જે વ્યક્તિ ટોચ પર પહોંચે છે, ઊંચાઈ, પદ કે ઉન્નતિ પામે છે તેની જવાબદારીઓ પણ વિશેષ હોય છે. કશુંક મેળવવા કશુંક ગુમાવવું પડતું હોય છે. કોઈપણ વસ્તુ એમ ને એમ નથી મળી જતી. જવાબદારીનો કાંટાળો તાજ ઘણીવાર ભારડૂપ પણ લાગતો હોય છે પરંતુ તે વાત પરસ્પરાવલંબી છે. તે વિચારને આ મુક્તકના માધ્યમથી સ્પષ્ટ કરવો અને વિદ્યાર્થીઓને જવાબદારી સ્વીકારવા તૈયાર કરવા.

(2) પ્રારંભ અને પુરુષાર્થ બેમાંથી કોણ ચઠિયાતું એવી ચર્ચા વારંવાર સાંભળવા મળતી હોય છે. આ મુક્તકમાં પુરુષાર્થને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. સફળ વ્યક્તિત્વો ખૂબ સંઘર્ષ પછી સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે ! હસ્તરેખાને આધારે બેસી રહેવાથી સફળતા મળતી નથી તે વાત નકશામાં દર્શાવેલી ઈભારત સાથે સરખાવીને પ્રેરક રીતે રજૂ થઈ છે તે અંગેની ચર્ચા કરી વિદ્યાર્થીઓને પુરુષાર્થ કરવા માટે પ્રેરવા.

‘ઉદ્યમેન હિ સિધ્યંતિ કાર્યાણિ ન મનોરથૈઃ ।
ન હિ સુપ્તસ્ય સિહસ્ય પ્રવિશાન્તિ મુખે મૃગાઃ ॥’
જેવા સંસ્કૃત સુભાષિતનો સંદર્ભ આપવો.

હાઇકુ :

(1) કુદરતી તત્ત્વો કોઈ બેદભાવ વિના સૌને વિપુલ માત્રામાં આપે છે હવા, સૂર્યપ્રકાશ, પાણી, વૃક્ષનો છાંધો, નદી-ઝરણાં-સરોવર, પર્વત સૌને સમાનભાવે સ્વીકારે છે.

ઘર ભલે નાનું હોય પણ સૂરજના ઉજાસે જળહળતું આંગણું ઘણું મોટું લાગે છે. વ્યક્તિનું ઘર નાનું હોઈ શકે પણ કુદરત વિશાળ હોય છે. આવા એકાધિક અર્થો વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી મેળવવા અને કાવ્યાનંદ તરફ વાળવા.

(2) ઈશ્વર કયારેય બધા રસ્તા બંધ કરતો નથી. દાંત આપનાર ચાવણું પણ આપતો હોય છે. એક રસ્તો બંધ થાય તો બીજો રસ્તો તે ખોલી આપે જ છે તેથી મનુષ્યે નિરાશ થવાને બદલે રસ્તો શોધવા પ્રયત્ન કરવો. દીપ હોલવાતાં અંધારું થશે પણ ચંદ્રનો પ્રકાશ બારી વાટે ઘરમાં પ્રકાશ પાથરવા તૈયાર છે. આપણે બારી ખોલવાની જરૂર છે. આવા અર્થો વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

જોરાવરસિંહ જાદવ

(જન્મ : 10-02-1940)

જોરાવરસિંહ દાનુભા જાદવ ધંધુકા તાલુકાના આકરુ ગામના વતની છે. સહકારી સંસ્થામાંથી અધિકારી તરીકે નિવૃત્ત થઈ અમદાવાદમાં રહે છે. તેમણે લોકસાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં કાર્ય કરેલું છે, સંપાદન કરેલું છે. ‘મરદ કસુંબલ રંગ ચે’, ‘આપણા કસબીઓ’, ‘મરદાઈ માથા સાટે’ અને ‘લોકજીવનનાં મોતી’, ‘લોકસંસ્કૃતિમાં પશુઓ’, એમના લોકકળા અને લોકજીવનને સ્પર્શતા ગ્રંથો છે. વિચરતી જાતિની લોકકળાઓને તેમણે વાચા આપી છે. તેમને વિવિધ પુરસ્કારો મળ્યા છે.

આ લોકકથામાં આંબા પટેલનો અશ્વશોખ અને અશ્વ પ્રત્યેના સંતાન જેવા વાત્સલ્યનું આલેખન થયું છે. સાથે સાથે જાતવાન ઘોડીની વફાદારી અને સ્વામીભક્તિ પણ નિરૂપાઈ છે. સૌરાષ્ટ્રની તળપદ બોલીનું જોમ અને માધુર્ય, પ્રેમભર્યું જીવન પણ આ લોકકથામાં સંજીવ થઈ ઊક્યું છે. માનવ અને પ્રાણીની પરસ્પરની પ્રીતને આ કથા આકર્ષક ઉઠાવ આપે છે.

પચાસેક વરસ મોર્યની આ વાત છે. એ વખતે ગોહિલવાડની ધરતી માથે આવેલા વાવડી ગામના આંબા વાણાણી(પટેલ)નું ખોરડું મલક આખામાં જાણીતું હતું. ગામ અને પરગામના સંધાય માનવી આંબા વાણાણીને આંબા અદા (દાદા) ના નામથી બકોરતા. આંબા પટેલ સમજણા થયા ત્યારથી એમને ઘોડાનો જબરો શોખ વળગેલો.

આંબા પટેલ ઊરલાયક થયા અને ઘરનો કારબાર એમના હાથમાં આવ્યો ત્યારે બાબરા જઈને ઢેલ(ઘોડીની જાત)ની અસલ ઓલાદની છ મહિનાની વધેરી મૂલવી લાવ્યા. આરસમાંથી કંડારી કાઢી હોય એવી વધેરીનો જોટો ગોહિલવાડ પંથકમાં જડવો ભારે મુશ્કેલ હતો. રૂપાળી વધેરીના ચારેય પગ ને કપાળ ધોળેલાં હતાં. કાનની ટીસિયું બેવડ વળી જતી હતી. વધેરી જ્યારે ચમકતી ચાલે ગામ સોંસરવી નીકળતી ત્યારે ગામ-લોકો ફાટી આંખે નીરખી રહેતા. કેટલાક તો કહેતા ખરા :‘માણો આંબો પટેલ વધેરી ગોતી લાયો છે ને કંઈ !’

વધેરી જ્યારથી ઘેર આવી ત્યારથી આંબા પટેલે એનું જીવની જેમ જતન કરવા માંડ્યું. વધેરીને દૂધ પાવા ભરવાડની ઝોકમાંથી બે બકરિયું લાવીને ઘર-અંગણે બાંધી દીધી, ને સવાર-સાંજ બેય બકરિયું દોહીને એનું દૂધ પાવા માંડ્યું. પંડ્યના દીકરા ઘોડ્યે વધેરીની માવજત થતી હોવાથી વધેરી દીએ નો વધે એટલી રાતે ને રાતે નો વધે એટલી દીએ જપાટા મોઢે વધ્યે ચડી. બીજું વરસ બેઢું ત્યાં તો વધેરીએ ચડવ થઈ જાય એટલું કાઢું કાઢ્યું. બરાબર ત્રીજા વરસે વધેરી ચડવ થઈ ગઈ. આંબા પટેલ ખાંતે-ખાંતે એને રેવાળ શીખવી. અસલ ઓલાદની વધેરી તો માના કોડામાંથી જ સંધુય શીખીને અવતરતી હોય છે. રેવાળ તો બસ એના બાપની જ. માથે બેઠેલો અસવાર હાથમાં દૂધની ટબૂડી લઈને મોટી રેવાળમાં પાંચ ગાઉની ભોં વખ્યો જાય તો દૂધનું ટીપુંય હેઢું નો પડવા દે.

એક દિવસ આંબા પટેલના મામાએ માણસ મોકલીને સંધેવો કહેરાવ્યો :

“ભાણેજને માલૂમ થાય કે જે કામ કરતા હોય ઈ પડતા મૂકીને મણાર(ગામ) આવીને રોટલા શિરાવજો.”

મામાનો સંધેવો સાંભળીને આંબા પટેલને સારાં-મોળાં ઓહાણ(વિચારો) આવવા માંડ્યાં :

“કોઈ દી નઈ ને મામાએ આજ આવા વાવડ કેમ કેવરાવ્યા હશે? નક્કી કંઈ નવા-જૂની થઈ હશે, નકર મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલે ને.”

આંબા પટેલે આવનાર માણસને, ફેરવી-ફેરવીને એકની એક વાત અનેક વાર પૂછી જોઈ, પણ આગંતુકે પેટ દીધું નૈ.

ત्यारे आंबा पटेले ઢाणियामांथी ઠेलने ઘोડीને ફળियामां આવી સાદ દીધો :

“ગાણેશની બા, હાંભળો છો કે? મામાએ અબધીએ મણાર તેડાવો છે, એટલે જાઉ છું. કાલ્યનું વાળું ઘર્યે આવીને કરીશ. પણ કંઈ કામ જોગ રાત-વરત રોકાવાનું થાય તો ચંત્યા કરીને વાંહે માણહ નો ધોડાવતા”.

આંબા પટેલનાં ઘરવાળાં સરપ લઈને ઘોડીનું ચોકકું જાલી આડાં ફરી વખ્યાં અને બોલ્યાં :

“અટાણો અહૂરવેળાએ જવા નીકળ્યા છો, પણ મારું મન પાછું પે છે. ભલા થઈને હવારે મોહૂંઝામાં જાવ તો ? એક રાતમાં શું ખાટું-મોળું થઈ જવાનું છે? આડી શેતરુંજી નદી પડી છે. સોમાહાનો દી છે ને પાણીબાણી આયું હશે તો તમને હુરમત કર્યો વન્યા નૈ રો ને અમને ઉપાધિનો પાર કરાવી મૂકશો.”

“અરે ઈ શું બોલ્યાં ? પટલાણીની દીકરી થૈને મને મોળું ઓહાણ આલો છો? શેતરુંજી જેવી સાત નાદિયું આડી કેમ નથી પડી? ઠેલ જેવી જતવાન ઘોડી રાંગમાં રમતી હોય પછી ચંત્યા શાની? મામા જેવા લાખ રૂપિયાના માણહનો હંધેવો આવે ને હું નો જાવ તો મારો ભરુંહો કુણ કરે? મલક કોક દીયે ટોણો મારે કે આંબા પટેલ બિકાળવા છે એટલે રાત-વરતના પરગામ જાતા નથી.”

એમ કહેતાં આંબા પટેલે કેડય બાંધી, કળશો ભરીને પાણી પીંધું, નેં પછી ઠેલ માથે સવાર થયા. ફઅડક, દૂફડક, ફઅડક, દૂફડક કરતી ઠેલ મણાર ગામને મારગે વીજળીના સળાવાની જેમ વહેતી થઈ. તળાજ થાતીક ને દસેક ગાઉનો પંથ કાપીને મધરાતનો ગજર ભાંગતાં મોર્ય મામાની તેલી આગળ આવીને હમચી ખૂંદવા માંડી. મેડી માથે મજરો-મજરો દીવડો બળતો હતો, મામા બારીએ બેહીને ભાણેજના આવવાની વાટ જોતા હતા.- ત્યાં આંબા પટેલે અવાજ દીધો :

“ઓ મામા, રામ.....રામ,....આવી પોગ્યો છું.”

“એ રામ રામ, ભાણેજ, રામ રામ ! આવી પોગ્યો કે?”

“શું થાય મામા ? મારા જીવની તો તમને ખર્બય છે ને કે મામાનો હંધેવો આવે એટલે ભર્યું ભાણુંય આદું હડસેલીને હાલી નીકળું ઈમાંનો માણહ છું. મનમાં ભાતભાતના વિચાર હડિયાપાટી લેવા માંડે પછી હાથ જાલ્યો રે’ ખરો ?”

મામા હડી કાઢીને મેડીએથી હેઠા ઉત્તર્યા. ખડકી ઉધાડીને ભાણેજને બાથમાં ઘાલીને બેટી પડ્યા, અને ઘોડીને અંદર દોરી લાવ્યા-ત્યાં મામી ઓરડામાંથી બહાર નીકળીને ઓસરીએ આવ્યાં ને પૂછ્યું :

“ભાણા ઐ, ઘરે હંધાય છે તો હાજાં નરવાંને ?”

“ભગવાનની દયાથી હંધાય લીલાલહેર કરે છે. ?”

“બળદને વચ્ચે ગાડાનું પૈકું અડી જ્યું તું ને ?”

“બળદેય, મામી, હવે હાજો-નરવો થૈ જ્યો સે, પનરક દી પગ નો માંડ્યો ને અનરવો રિયો, પણ ભાયા ભરવાડનાં ઓહડિયાંએ ભારે કાહરી કરી. અટાણો તો ચારે પગે ધોડતો થૈ જ્યો સે.”

મામાએ ભાણેજના હાથમાંથી ઘોડી દોરી લીધી ને ઢાળિયામાં લઈ ગયા. દળી, તંગ ને પેંગડાં ઉતારીને ગમાણમાં મૂક્યાં. ઘરમાં જઈને સંહલો ભરીને બાજરો લાવ્યા ને ઘોડીને જોગાડા મૂકીને ઓસરીએ આવ્યા. મામીએ તૈયાર રાખેલાં વાળું કાઠયાં. સુખદુઃખ ને વહેવારની વાતું કરતાં કરતાં મામા-ભાણેજ મોડી રાતે ચણું કરીને ઊભા થયા. મેડીએ ખાટલા ઢાળીને બેય સૂતા ત્યારે મામાએ પોતાની જીવાન દીકરીના સંબંધ બારામાં ભાણેજને ભલામણ કરીને મનનો ભાર હળવો કર્યો.

બીજે દી રોટલા શિરાવીને ભાણેજ વાવરીએ જવા સાબદા થયા ત્યારે મામા-મામીએ બે દી રોકાઈ જવા ખૂબ તાણ કરી. પણ ભાણેજ ધરાહાર એકના બે ન થયા, એટલે કચવાતા હૈયે બેય જણાંએ આંબા પટેલને રજા આપી. મામા પાદર સુધી વળાવવા આવ્યા ને રામરામ કરી બેય છૂટા પડ્યા. આંબા પટેલે વાવરીના મારગે ઘોડી રમતી મૂકી. બેઅંક ગાઉ કાચ્યા ત્યાં

ઓતરાદી કોર્યથી કાળો ઉબાંગ મેહુલો ચડી આવ્યો. તોકના ત્રણ-ત્રણ કટકા કરીને ‘મેઆઉ’, ‘મેઆઉ’ કરતા મોરલા ગહેંકી ઉઠ્યા. પહાડોએ પડવા દીધા. આકાશમાં કાળાંભંઠ વાદળાં હડિયાપાટી લેવા માંડયાં, પળાક....ધબાક પળાક....ધબાક વીજળી થવા માંડી.

ત્યાં તો ત્રમજટ તરફાડી, ત્રમજટ તરફાડી, હૂંકૂંકૂ હમમમ.....ગર્જના કરતો મેહુલો સાંબેલાની ધારે ધરતી માથે મંડાણો.

મારગ માથે પચરક-પચરક ગદરો ખૂંદતી આંબા પટેલની ઘોડી વહી જાય છે. એવામાં તળાજનો કુંગર દેખાણો ને પટેલ શેતરુંજીને કંઠે આવીને ઊભા. ઉપરવાસ ભારે વરસાદને કારણે શેતરુંજીમાં ઘોડાપૂર બધડાટી બોલાવે છે. આઈ શેતલ જાણે માથાના વાળ છુંઢા મેલીને રમણે ના ચડી હોય એમ એનાં પાણી ધુઘવાટા મારે છે ! બેય કંઠે પચાસ પચાસ માણસ પૂર ઉત્તરવાની રાહ જોતું બેદું છે. આંબા પટેલને આંખની ઓળખાણવાળા બે પાંચ આદમીએ આવીને રામ-રામ કર્યા.

શેતરુંજીમાં પાણીના લોઢે ઉછળતા જોઈને આંબા પટેલ ઘડીભર મુંજવણના વમળમાં ફસાયા :

“મારી બેટી, ભૂંડી કરી! વાવડી પોગાય ઈમ નથી ને મણાર પાછા ફરાય ઈમ નથી. ઘરે સંધાય મારી મે’ ઘોડયે વાટ જોઈને અર્ધાઅર્ધા થઈ જશે. આજ ઘરે પોગા વિના તો છૂટકો જ નથી.” એમ વિચારીને આંબા પટેલ કેડ્ય બાંધીને ઘોડીનું ચોકડું ડેંશીને જેવી એડી મારી એવી જ ઘોડી છલાંગ દેતીક ને શેતરુંજીમાં ખાબકી, સમુદ્રમાં પથ્થરની શિલા પડે એમ. કંઠે બેઠેલાં સંધાય આદમી અરેકારો કરતા ઊભા થૈ ગયા. સૌના મોંમાંથી એક જ વેણું સરીને બહાર પડ્યું કે, ‘માળો ભારે છાતીસલો આદમી....!’

શેતરુંજીના ભારે પૂરમાં ઘોડી હૂંબડક ફડાક, હૂંબડક ફડાક કરતી પાણી કાપી રહી છે. પાણીનાં મોજાં ઘોડીને દડાની જેમ ઉછાળે છે. કંઠે ઊભેલા સૌ એ જાય....એ જાય કરે છે. ઘોડી તો પગના સેલારાથી નદીનો પટ કાપી રહી છે. આંબા પટેલને ઘડીભર તો થયું કે ‘મારું બેદું, તાણ ભારે છે. આવા તાણમાં ઘોડી બાપડી તાકાતેય કેટલી કરે? મેં પૂરમાં પડવાની છોકરમત ન કરી હોત તો ઢીક થાત.’ જેમતેમ કરતી ઘોડી કાંઠા ઢૂકડી પહોંચીને હડક કરતી સતલાંગ મારીને કંઠે જઈ પડી. ત્યાં જાતવાન ઘોડી કળી ગઈ કે પોતાનો ધણી પાણીમાં રહી ગયો છે. નસકોરાં ફુલાવતી ઘોડી ઘડીયે થોભ્યા વિના પાણીમાં ખાબકીને ધણીની ગોટ્યે નીકળી. આંબા પટેલ પાણીના વહેણમાં તણાતા હતા. તરવાની કાહરી ફાવતી નહોતી. તેઓ હરેરી ગયા હતા. ત્યાં સર્ડ સર્ડ સડાક કરતી ઘોડી આંબા પટેલ ઢૂકડી જઈ પહોંચી. ઘોડીને જોતાં જ આંબા પટેલ સઘળી તાકાત લેગી કરીને “બાપ ઢેલ, તું આવી કે ?” કહેતા એને ગળે વળગી ગયા. ચતુર ઘોડીએ પાણીમાં પંથ કાપવા માંડયો. પાણીના વહેણમાં ફંગોળાતી-ફંગોળાતી ઘોડી મહામુસીબતે કંઠે આવી.

“બાપ ઢેલ, તેં આજ જીવતરનાં દાન દીધાં છે.” કહેતાં આંબા પટેલની આંખ્યુમાંથી ડબક-ડબક દેતાં બોર આંસુ સરી પડ્યાં. તેમણે કયાંય સુધી ઘોડીના વાંસા પર હાથ ફેરવ્યા કર્યો.

આંબા પટેલ જયારે વાવડીના પાદરમાં પોગા ત્યારે ઢાકર મંદિરની જાલર બજી રહી હતી. ઘોડી માથેથી ઉત્તરીને પટેલ ઢાકર મહારાજને બે હાથ જોડીને પગે લાગ્યા :

“કાળિયા ઢાકર ! તારી દયાથી આજ ઘોડીએ મારો જીવ બચાવ્યો છે ને હું હેમખેમ વર્યે પોગ્યો છું. તારો ગણ કેમ કરીને ભુલાય ? ”

ઘેર આવીને આંબા પટેલે ઘરવાળાંને સઘળી વીતકકથા વર્ણવી ત્યારે પટલાણી બોલ્યાં: “આ ઘોડીએ તો મારો ચૂદલો અમર રાખ્યો છે. ખમ્મા બાપ ઢેલ! તારો ગણ જિંદગી લગી શેં ભુલાશો ? ”

એમ કહેતાં પટલાણીએ રહોડામાંથી ઘીનો ઘાડવો લાવીને આંબા પટેલ કને મૂક્યો ને બોલ્યાં:

“બાપડી ઢેલ, પાણીમાં બહુ મઉ થૈ ગઈ હશે. ઈ ને ઘી પાવ ત્યાં લગણ હું કોઠીમાંથી ગોળની ભેલી કાઢી લાવું છું.”

(‘લોકસાહિત્યની અશ્વકથાઓ’માંથી)

શર્દુ-સમજૂતી

શર્દુદ્વાર્થ / સમાનાર્થી શર્દો

માવજત-સંભાળ; આગંતુક-આવી ચેઢેલું; ઓલાદ-સંતાન(અહીં) જાત; છાતીસલો-હિંમતવાળો; ગોહિલવાડ- કાઠિયાવાડનો ભાવનગર રાજ્યનો ભાગ; ઝોક-નેસડાનો ઢોર બેસતાં હોય તે ભાગ, ઘેટાં-બકરાંનો વાડો; અહૂરવેળા-કસમય, અસૂરવેળા; ગજર ભાંગવો-એક પ્રહર પૂરો થવો; મજરો મજરો- જાંખો જાંખો; હુમચી ખુંદવી-(અહીં) ઘોડી તાનમાં આવી ઊછળકૂદ કરે તે; અનરવો-માંદો; હડિયાપાટી-દોડાડોડી, દોડધામ કરવી; ગદરો-ગારો, કાદવ; ધરાહાર-ધરાર, બિલકુલ; બગાટી-ધબધબાટી; કાહરી ફાવવી-પ્રયત્ન સફળ થવો; હરેરી જવું-નાહિંમત થવું

તળપદા શબ્દો

ખોરડું-માટીની ભીત કે ગારવાળું નાનું મકાન; સંધાય-બધાં, સૌ; બકોરવું-બોલાવવું; મૂલવવું-કિમત આંકવી; જડવું-હાથ લાગવું, મળી આવવું; રેવાળ-ઊછળે નહિ છતાં વેગવાળી એવી ઘોડાની ચાલ; ભોં-ભોંય; સંધેવો- સંદેશો; ઓહાણા-ખયાલ, યાદી; વાડ-સમાચાર, સગડ; વાળું-સાંજ પદ્ધિનું ભોજન; ચંત્યા-ચિંતા, ફિકર; વાંછે-પાછળ; સરપ-જડપથી, એકદમ; હવારે-સવારે; મોહુંઝણું-પરોઢિયાનો સમય; સોમાંહું-ઘોમાંસું, વરસાદના દિવસો; ભરુહો-ભરોસો; બિકાળવા-બીક લગાડે તેવાં (અહીં)બીકણ; લગણ-લગી; ઘોડયે-ની જેમ; સળાવો-(વીજળીનો)ચમકારો; મઉ થઈ જવું-ભૂખથી ટળવળતું (અહીં)ભૂખ ભૂખ લાગવી; ગણ-ગુણ

રૂઢિપ્રયોગ

સોંસરવું નીકળવું-મુશ્કેલીમાંથી સફળ રીતે બહાર આવવું; આંખો ફાટી જવી-આશ્ર્યચક્કિત થઈ જવું; પેટ દેવું-મનની વાત કહેવી; હડી કાઢવી-દોટ મૂકવી; એકના બે ન થવું-વાત પર મક્કમ રહેવું; બે ઘોડે વાટ જોવી-આતુરતાથી રાહ જોવી; જીવતરનાં દાન દેવાં-કુરબાન થઈ જવું; મોળું ઓહાણ આપવું-માણસ નાહિંમત બને, ઢીલો પડે એવું કહેવું; અર્ધાર્ધા થવું-ચિંતાતુર થવું; એકના બે ન થવું-મક્કમ રહેવું; ખાંદુંમોળું થવું-બગડી જવું

શર્દુસમૂહ માટે એક શર્દ

દળી-ઘોડાના સવારને બેસવા માટે ઘોડાની પીઠ પર રાખવાનું રૂ કે ઊનનું આસન; તંગ-ઘોડાના પેટ ફરતો તાણીને બાંધેલો પછો; પેંગડું-ઘોડેસવાર જેમાં પગ રાખે છે તે કું; ગમાણ્ય-ગમાણ, ઢોરની નીરણ માટે આડું લાકું રાખી કરેલી જગા; જોગાણ-ઘોડા, બળદ વગેરેને ખાવા માટે અપાતું અનાજ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્યોમાંથી સાચો વિકલ્ય પસંદ કરી ખરા(√)ની નિશાની કરો :

- (1) આંબા પટેલની ઘોડીની ચાલ કેવી હતી ?

(A) ખદડ	(B) રેવાળ
(C) ઉભડક	(D) ઠેકતી
- (2) 'ફેલ જેવી જાતવાન ઘોડી રાંગમાં રમતી હોય પછી ચંત્યા શાની ?' આ વાક્ય કોણ બોલે છે?

(A) ગામ. લોકો	(B) મામા
(C) ગાણેશની બા	(D) આંબા પટેલ

2. એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

- (1) 'પટલાણીની ઢીકરી થૈ ને મને મોળું ઓહાણ આલો છો?' - આ વાત આંબા પટેલ કોને કહે છે?
- (2) 'શેનુંજુ જેવી સાત નાદિયું આડી ચ્યમ નથી પડી?' - આ વાક્ય કોણ બોલે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

- (1) આંબા પટેલને મણાર શા માટે જવું પડ્યું ?
- (2) પૂરમાં ડૂબતા આંબા પટેલને કેવી રીતે જીવનદાન મળ્યું ?

4. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) દેલ ઘોડીની વજાદારી અને ખાનદાની વિગતે વર્ણવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- અન્ય પ્રાણીકથાઓ શોધો. તે વાંચીને તેની ખૂબીઓ વર્ગખંડમાં મૌખિક રીતે રજૂ કરો.
- શિક્ષકની મદદથી આ લોકકથાનું નાટ્યરૂપાંતર તૈયાર કરો અને શાળામાં ભજવો.
- લોકકથા રજૂ કરતા હોય તેવા કલાકારને વાર્ષિકદિનમાં બોલાવીને તેમની પાસેથી લોકકથા સાંભળો.

ભાષા અભિવ્યક્તિ

વર્ષાત્મકતુ વિશે તમે અનેક વખત નિબંધ લખ્યો હશે. તમારા એ વર્ણનથી અલગ પડે એવું સરસ વર્ણન લેખકે અહીં કર્યું છે તે તપાસો અને લેખકના આ વર્ણનમાં કઈ કઈ બાબતો અલગ અને વિશિષ્ટ છે તે તારવતાં શીખો.

“ઓતરાદી કોર્યથી કાળો ડિબાંગ મેહુલો ચડી આવ્યો. ડોકના ત્રણ-ત્રણ કટકા કરીને ‘મેઆઉ’, ‘મેઆઉ’ કરતા મોરલા ગહેરી ઉઠ્યા. પહાડોએ પડવા દીધા. આકાશમાં કાળાંભઠ વાદળાં હિયાપાટી લેવા માંડ્યાં, પળાક.....ધબાક.... પળાક.....ધબાક....વીજળી થવા માંડી.....ત્રમજટ તડડડ, ત્રમજટ તડડડ, હૂડૂડૂ હમમમ.....ગર્જના કરતો મેહુલો સાંબેલાની ધારે ધરતી માથે મંડાશો. આ વર્ણનમાં મેહુલાનો ટહુકાર પણ અને મેઘની ધારાનો અવાજ પણ વર્ણવાયો છે. કાળો ડિબાંગ અને ‘કાળાંભઠ’જેવાં વિશેષજ્ઞો ચિત્રો સર્જ છે. વળી હિયાપાટી લેવી, સાંબેલા ધારે પડવું જેવા રૂટિપ્રોગો પણ છે જેણે વર્ણનને સબળ બનાવ્યું છે. અહીં તળપદા શબ્દો દ્વારા સૌરાષ્ટ્રની બોલીની મીઠાશ અને એ દ્વારા ઊભું થતું વાતાવરણ ધ્યાન ખેંચે એવું ભર્યું-ભર્યું અને રસપૂર્ઝ બન્યું છે. જુઓ... મોર્ય, સંધાય, સંધેવો, ઓહાશ, ચંત્યા, વાંકે, પનરક દી, આવા અન્ય શબ્દોની નોંધ કરો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

માણસો કરતાં પણ પણ વધુ વજાદાર નીવડ્યું હોય તેવા અનેક પ્રસંગો નોંધાયા છે. શાન, ઘોડા, હાથી, નોળિયો, બાજપકી વગેરેની સ્વામીભક્તિ વિશે અનેક વાર્તાઓ અને પ્રસંગો પ્રચલિત છે. તેની પૂર્વભૂમિકા બાંધવી.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં આંબા પટેલનો અશ્વપ્રેમ અને તેના ઉપરનો વિશ્વાસ નોંધનીય છે. તો સામે ઘોડી પણ પોતાની જાત પર જેલી જીવના જોખમે પોતાના માલિકને નદીના પૂરમાંથી હેમખેમ બહાર કાઢે છે તે સંબંધ અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી.

જાતવંત ઘોડીની માવજત, સંતાન જેવો અનર્ગણ પ્રેમ અને તેના પર મૂકેલો વિશ્વાસ વાર્તાને અંતે કેવો રંગ લાવે છે તેની સમજ આપવી. લોકબોલીના ઉચ્ચિત ઉપયોગ અંગે પણ વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ઢોરવું.

ઘોડી ને ઘોડેસવાર- ઝવેરચંદ મેધાણી

જુમો બિસ્તી- ધૂમકેતુ

પિથુભાનો રેલ્લો - રઘુવીર ચૌધરી(નવલકથાખંડ)

ઉપર્યુક્ત વાર્તાઓનું વર્ગખંડમાં વાચન કરવું અને મનુષ્ય-પણ પ્રેમની ચર્ચા કરવી.

લેખનકૌશલ

એકમ 6

અર્થવિસ્તાર, અહેવાલલેખન, સંક્ષેપીકરણ, નિબંધ

ભાષાસજ્જતા કેળવવી એટલે યોગ્ય અભિવ્યક્તિક્ષમતા કેળવવી તે. કઈ ભાષામાં તમારી કેટલી હથોટી કેળવાઈ છે, તે પ્રશ્નોત્તર કરતાં લેખનવિભાગમાં વધુ જોઈ શકાય. તમે જ્યારે નિબંધ લખો છો ત્યારે તમારા વિચાર કે અનુભૂતિને તમે અન્ય વાચક સુધી યોગ્ય રીતે પહોંચી શકે તે રીતે મૂકી શકો છો કે કેમ, તેનો ઘ્યાલ આવે છે. અહીં તમારા વિચારોને તમે તર્કબદ્ધ કરી રહ્યું હોય અને ચુસ્ત રીતે મૂકી શકો તેવી સજ્જતા અપેક્ષિત છે. તો અહેવાલલેખનમાં તમે ઘટના કે કાર્યક્રમનો, તમારી અંગત અનુભૂતિને વચ્ચે લાભા વિના, યથાતથ ચિતાર આપતાં શીખો છો. અર્થવિસ્તાર અને સંક્ષેપીકરણ તમારી કલમની સજ્જતાનું સાર કેળવે છે. અર્થવિસ્તારમાં તમે એક બુંદ જેવા વિચારને સાગરની જેમ વિસ્તારતાં શીખો તેનું મહત્વ છે. તમે ચિંતનાત્મક અભિગમ અને સહજ વહેતી પ્રવાહી ભાષામાં એ વિચારને ખોલવાની અને આલેખવાની કેળવણી મેળવો છો. તો સંક્ષેપીકરણ તેનાથી તદ્દન વિપરીત દિશામાં લઈ જાય છે. વિસ્તારથી કહેવાયેલી વીગતનો મર્મ તમે પામી શક્યા છો કે કેમ તે સમજવાનું છે. એ મર્મને ઓછા અને સચોટ શર્ષભાગમાં તમે મૂકી શકો છો કે કેમ - તે શીખવાનું છે.

અર્થાત્, કોઈ પણ વિચાર કે વાતને ટૂંકામાં કહેવી કે વિસ્તારથી કહેવી, અંગત અનુભૂતિ સાથે સ્વૈરવિહાર સાથે આલેખવી કે તદ્દન પર રહીને માહિતીલક્ષી જ આલેખન કરવું - આ શીખવું તે લેખનકૌશલ. આ લેખન કૌશલના વિભાગમાં તમારી એ ભાષાસજ્જતાની કેળવણી અપેક્ષિત છે. ભાષાસજ્જતા કેળવવાય તે જ તમારો ખરો ભાષા-અભ્યાસ.

અર્થવિસ્તાર

કોઈ પંક્તિ કે ગધ-ઉક્તિના વિચારને, અર્થને કે મર્મને ખોલીને, વિસ્તારીને વર્ણવવું તે અર્થવિસ્તાર અથવા વિચારવિસ્તાર. સાહિત્યમાં મુક્તક, સુભાષિત વગેરેમાં ઉત્તમ જીવનસત્ય વણાયેલું હોય છે. જ્યારે અર્થવિસ્તાર કરવામાં આવે છે ત્યારે મર્મરૂપ રહેલા વિચારને, અર્થને ખોલવામાં આવે છે. તેમાં અન્ય દૃષ્ટાંત, પંક્તિઓ વગેરે મદદરૂપ થાય છે.

તમે આ પહેલાં પણ અર્થવિસ્તાર કર્યા છે. તમને ઘ્યાલ છે કે અર્થવિસ્તાર કરવા માટે સૌથી પહેલું પગથિયું છે - જે-તે પંક્તિના શર્ષદો સમજાવા - તે. કારણકે પંક્તિ જ ન સમજાય તો? આ માટે સતત વાચન ઉપયોગી રહે છે. અર્થવિસ્તાર કરવા માટે -

- અપાયેલી પંક્તિને ધ્યાનપૂર્વક વાંચો. બે વાર - ત્રણ વાર વાંચો.
- તેના બધા શર્ષદોનો અર્થ સમજો. શક્ય છે કે એકાદ શર્ષ ન સમજાય, પણ જો અને અવગાણીને ચાલો અને એ જ શર્ષ પંક્તિને ખોલવાની ચાવી હોય તો મર્મ નહીં પકડાય. આ સંજોગોમાં પંક્તિમાં રહેલા સંદર્ભને ઉકેલવાની કોશિશ કરો.
- પંક્તિના વિચારને સમજાય બાદ એ અર્થને ખોલવામાં મદદરૂપ થાય તેવા દૃષ્ટાંતો, પ્રસંગો વિચારો, અન્ય પંક્તિઓ યાદ કરો. અને પંક્તિના મૂળ અર્થની નજીક હોય તો તેવી, મર્મને ઉપયોગી નીવડે તેવી વીગતોનો ઉપયોગ કરીને વિચારનો વિસ્તાર કરો.
- અન્ય દૃષ્ટાંતો કે પંક્તિઓ ટાંકતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે મૂળ પંક્તિના મર્મથી વિષયાંતર ન થઈ જાય. અથવા પંક્તિઓનો અતિરેક ન થાય.
- સુંદર રીતે અર્થવિસ્તાર કરવાની ક્ષમતા કેળવવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે: વાચન. લેખનની ગુણવત્તા સતત વાચનથી વધે છે.

પંક્તિવાચનનો મહાવરો પણ અર્થવિસ્તાર કરવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. નીચે આવી કેટલીક પંક્તિઓ આપી છે, જેમાં જીવનનું રહસ્ય કે જીવનનું કોઈ સનાતન સત્ય વણાયેલું છે. તમે આ અને આવી પંક્તિઓ વાંચજો. જેથી તમે આવા શર્ષથી પરિચિત થઈ શકો. એટલું જ નહીં, સમાન અર્થ ધરાવતી પંક્તિઓનું જૂથ પણ કરી શકો કે જેથી કોઈ અર્થવિસ્તાર કરતી વખતે તે મદદરૂપ નીવડી શકે.

1. અમને નાંખો જિંદગીની આગમાં,
આગને પણ ફેરવીશું બાગમાં.
2. આજ કરશું, કાલ કરશું, લંબાવો નહિ દહાડા,
વિચાર કરતાં વિધો, વચ્ચમાં આવે આડા.
3. આવ નહીં, આદર નહીં, નહીં નયનોમાં નેહ;
તે ઘર કદી ન જઈએ, કંચન વરસે મેહ.
4. આળસ એ તો જીવતા માણસની કબર છે.
5. ઊંચી નીચી ફર્યા કરે જીવનની ઘટમાળ,
ભરતી એની ઓટ છે, ઓટ પછી જુવાળ.
6. કડવા હોય લીમડા, પણ શીતલ તેની છાંય,
બાંધવ હોય અભોલડા, તોય પોતાની બાંય.
7. કદમ અસ્થિર હો એને કદી રસ્તો નથી જડતો,
અડગ મનના મુસાફિરને હિમાલય પણ નથી નડતો.
8. કે હીન જન્મે નવ હીન માનવ,
કે હીન કર્મ કરી હીન માનવ.
9. ઘટમાં ઘોડા થનગને, આતમ વીજે પાંખ,
અણદીઠેલી ભોમ પર, યૌવન માંડે આંખ.
10. ગ્રણ વાનાં મુજને મળ્યાં; હૈયું, મસ્તક, હાથ,
બહુ દઈ દીધું નાથ, જા, ચોથું નથી માંગવું.
11. નિશાન ચૂક માફ, નહિ માફ નીચું નિશાન.
12. સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી;
ચણાયેલી ઈમારત તેના નકશામાં નથી હોતી !

અહેવાલલેખન

અહેવાલ એટલે વૃત્તાંત, નિવેદન. કોઈ પ્રસંગ, ઘટના કે કાર્યક્રમની હકીકત જણાવવી, તેનું વર્ણન કરવું. અહેવાલ વાંચવાથી સંસ્થાને અથવા અન્ય લોકોને જે - તે કાર્યક્રમ, પ્રસંગ કે ઘટના વિશેની સાચી અને મહત્વની વીગતો મળી શકે. આ અહેવાલ કેવી રીતે લખાય તે સમજુએ.

- અહેવાલ સંપૂર્ણપણે તટસ્થ આલેખન હોય છે. તેમાં અહેવાલ લખનારના દૃષ્ટિકોણ, અભિપ્રાય કે મંત્ર્યને કોઈ અવકાશ હોતો નથી.
- અહેવાલમાં કાર્યક્રમ, પ્રસંગ કે ઘટનાનું યથાતથ નિરૂપણ અપેક્ષિત છે.
- અહેવાલમાં વીગતોનું સચોટ અને ટૂંકું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
- જે દિવસનો કાર્યક્રમ હોય તેનાં તારીખ, દિવસ અને સમયગાળો ચોકસાઈપૂર્વક નોંધવાં.
- પ્રસંગ, ઘટના કે કાર્યક્રમની વીગતોની કંમિક નોંધ લેવી.
- અગત્યની વીગતો ચૂકી ન જવાય તેની કાળજી રાખવી અનિવાર્ય છે.
- જે કોઈ મુખ્ય વક્તા હોય તેમના વ્યાખ્યાનમાં જણાવાયેલી મહત્વની, સારરૂપ વીગત અવતરણરૂપે લઈ શકાય.
- અહેવાલની ભાષા અન્ય સાહિત્યરૂપો કરતાં અલગ હોય છે, તે ખાસ ધ્યાન રાખવું.

- પરિચિત શબ્દો ધરાવતી સાઢી અને સરળ ભાષા હોવી જોઈએ.
  - આલંકારિક ભાષાનો ઉપયોગ ટાળવો જોઈએ.
- આવશ્યકતા અનુસાર બે કે ત્રણ ફકરામાં અહેવાલ સમાઈ જવો જોઈએ.
- બિનજરૂરી લંબાણ, પુનરાવર્તન અહેવાલને શિથિલ પાડી શકે.
- સામાન્ય રીતે અખબાર કે સામયિકમાં અહેવાલ પર હેઠલાઈન હોય છે. પરંતુ અહીં તમારે સચોટ શીર્ષક પ્રયોજવું. તમારી શાળામાં કોઈ કાર્યક્રમ થાય કે તમે ક્યાંક મુલાકાતે ગયા હોવ તો તમે તેનો અહેવાલ લખી શકો.
- નીચે કેટલાક કાર્યક્રમો કે પ્રસંગો આપ્યા છે. તમે તેની કમિક વીગતો વિચારી શકો? તેને સરળ અને સચોટ ભાષામાં લખી શકો?
- તમે જોયેલા જીવલેણ અક્સમાતનો અહેવાલ લખો.
  - તમારી સંસ્થાના નિવૃત્ત થતા શિક્ષક - અધ્યાપકના વિદાય સમારંભનો અહેવાલ લખો.
  - તમારી શાળાએ જરૂરિયાતમંદ વિદ્યાર્થીઓ માટે શરૂ કરેલ પુસ્તકબોંકના ઉદ્ઘાટનપ્રસંગનો અહેવાલ લખો.
  - તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ ‘સ્વચ્છતા અભિયાન’નો અહેવાલ આપો.
  - તમારી સંસ્થાના બારમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓના વિદાય-સમારંભનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
  - તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ રમતોત્સવનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
  - તમારી શાળામાં યોજાયેલ ‘શિક્ષકદિન’ની ઉજવણીનો અહેવાલ આપો.
  - તમારી સંસ્થામાં સ્વાંત્ર્યદિનની ઉજવણીનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
  - તમારી સંસ્થામાં રેઝકોસ સાથે મળીને યોજાયેલ રક્તદાનશિબિરનો અહેવાલ લખો.
  - તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ પુસ્તકપ્રદર્શનનો અહેવાલ તૈયાર કરીને તમારી સંસ્થાના સંચાલકમંડળને મોકલો.
  - તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમનો અહેવાલ લખો.

સંક્ષેપીકરણ

સંક્ષેપીકરણ એટલે વિસ્તારથી કહેવાયેલી વીગતના મર્મને સમજને, તેમાંની વધારાની લાગતી વીગતોને દર કરીને, મર્મને હાનિ ન પહોંચે તે રીતે, ટંકમાં અને સચોટ રીતે મૂળ વાતને ફરીથી મૂકવી તે. સામાન્ય રીતે સંક્ષેપીકરણ એટલે મૂળ લખાણના, પરિચ્છેદનો ત્રીજો ભાગ લખવો તે.

નોંધ: અહીં એક વાત ખાસ યાદ રાખવી કે ત્રીજો ભાગ એટલે તમારે અપાયેલા પરિચ્છેદના શબ્દો કે વાક્યો ગણીને તેનો ત્રીજો ભાગ કરવો - એવો અર્થ નથી. એટલેકે ફકરાનાં 18 વાક્યો ગણ્યા હોય તો તે જ ફકરાનાં કોઈ 6 વાક્યો બેંગાં કરીને મૂકવાથી સંક્ષેપીકરણ ન થાય.

સંક્ષેપીકરણ એટલે ભાષાનો કરકસરબર્યો ઉપયોગ. જરૂર ન હોય તો નિપાત કે સંયોજક પણ ન વાપરવાં તે કરકસર.

સંક્ષેપીકરણ માટે બે તબક્કામાંથી પસાર થવું પડે.

1. મૂળ લખાણનું યોગ્ય અર્થગ્રહણ કરવું, તેના મર્મને - મહત્વની વીગતોને સમજવી, સારરૂપ વીગતો સમજવી.
2. અર્થગ્રહણ થયા પછી વધારાની આલંકારિક રજૂઆતો, દખાંતો, પુનરાવર્તનો આદિને દર કરી મર્મને ઓછા અને સચોટ શબ્દો દ્વારા સંધારન પુનર્લેખન કરવું.

યોગ્ય સંક્ષેપીકરણ માટે જરૂરી પ્રક્રિયા:

આખા પરિચ્છેદને ત્રણ વખત વાંચો. પહેલી વખત વાંચો ત્યારે એમાં શું કહેવાયું છે, તે સમજો.

બીજી વાર વાંચો ત્યારે તમે જે સમજ રહ્યા છો, તેમાં કાંઈ ચૂકી નથી જવાતું, તે તપાસો, ત્રીજી વાર વાંચો ત્યારે

તમે સમજેલા મર્મને વ્યક્ત કરતા શબ્દોને રેખાંકિત કરો.

- ફકરામાં કઈ વીગતો દૃષ્ટાંતરૂપ છે, તે સમજો, તે સંક્ષેપ કરતી વખતે ટાળવાની થશે.
- તે જ રીતે પુનરાવર્તન પામતી વીગતો પણ ટાળવાની છે, તે વીગતો તારવો.
- મર્મને સીધી ન સ્પર્શતી હોય તેવી વિશેષજ્ઞા, કિયાવિશેષજ્ઞા, ગૌણવાક્ય વગેરે જેવી ભાષાસામગ્રી પણ ન લેવી.
- મૂળ ફકરાનાં વાક્યો યથાતથ લેવાનાં નથી, તે ખાસ યાદ રાખો.
- શબ્દો, જે મૂળ બાબત વ્યક્ત કરે છે તેને યોગ્ય વાક્યરચનામાં ગોડવો.
- તમે અત્યાર સુધીમાં સંધિ, સમાસ, શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ, રૂઢિપ્રોગ, કહેવત આદિનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેનો સંક્ષેપીકરણની પ્રક્રિયામાં ઉપયોગ કરી શકો.
- આ વાક્યોને મૂળ પરિચ્છેદના સઘન સંક્ષેપરૂપ ફકરા તરીકે લખો.
- મૂળ પરિચ્છેદ અને સંક્ષેપ રૂપે લખાયેલા લખાણે ફરી એક વાર વાંચો અને તપાસો કે કોઈ મહત્વની વીગત સંક્ષેપીકરણ વખતે ચૂકી નથી જવાઈ ને!

ટૂંકમાં, સંક્ષેપીકરણ કરતી વખતે ખાસ યાદ રાખો કે અહીં અર્થ કેન્દ્રસ્થાને છે, કહેવાયેલી મૂળ વાતનો વિચાર - મર્મ કેન્દ્રસ્થાને છે અને ભાષાનો કરકસરભર્યો ઉપયોગ અપેક્ષિત છે.

નિબંધ

મિત્રો, તમે વર્ષોથી નિબંધ લખો જ છો. અહીં આપણો થોડી નોંધપાત્ર બાબતો જોઈશું જે તમારા નિબંધને વધુ અભિવ્યક્તિક્રમ અને વધુ ચુસ્ત બનાવી શકે.

● તમે પહેલાં નક્કી કરો કે તમે કયા પ્રકારનો નિબંધ વધુ સારી રીતે લખી શકો. તમને ખ્યાલ તો હશે જ કે નિબંધ વિવિધ પ્રકારના હોય છે. પ્રકૃતિવિષયક, માહિતીપ્રધાન, ઘટનાપ્રધાન, ચિંતનપ્રધાન, આત્મકથા - જેવા નિબંધો લખવાના થતા હોય છે.

● તમે જે નિબંધ લખવા માંગો છો તેમાં કઈ વીગતો આવી શકે, તે વિચારો અને નોંધો. તેના મુદ્રા તારવો. આ મુદ્રાની કાચી યાદી બનાવો. ત્યાર બાદ મુદ્રાની કમિકતા નક્કી કરો. કયો મુદ્રો પહેલા લેવાથી તમારો નિબંધ વધુ ચુસ્ત બનશે અને લખાણ વધુ પ્રવાહી લાગશે.

● તમે સમાનાર્થી શબ્દો, વિરુદ્ધાર્થ શબ્દો, રૂઢિપ્રોગ, કહેવત, દુદ્ધાઓ વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેનો ઉપયોગ કરો અને તમારા લખાણને વધુ સચ્ચોટ અને અસરકારક બનાવો.

● પસંદ કરેલા નિબંધ અનુસાર તમારી ભાષા હોવી જોઈએ.

● જો તમે પ્રકૃતિવર્ણનનો વિષય પસંદ કર્યો હોય તો તેમાં પ્રકૃતિનું દૃશ્ય નજર સામે ઊભું થઈ જાય તેવું, સૂક્ષ્મ વીગતો સાથે વર્ણન કરવું જોઈએ. પ્રકૃતિના રમ્ય - રૌક રૂપની વાત કરતી વખતે તેને માનવસ્વભાવની સંકુલતા સાથે પણ સાંકળી શકાય. પ્રકૃતિ મન - હદ્યને સ્પર્શતી હોય છે. તેથી તેમાં પ્રયોજયેલાં ભાવવાચક, ઉદ્ગારવાચક વાક્યો પણ નિબંધને વધુ હદ્યસ્પર્શી બનાવી શકે.

● જો તમે માહિતીપ્રધાન નિબંધ લખવા માગતા હોવ તો તમારી પાસે મુદ્રાઓને અનુરૂપ માહિતી હોવી જોઈએ. જરૂરી પરિભાષા, તેના લાભ-ગેરલાભ અંગે અથવા પક્ષ-વિપક્ષ અંગેની માહિતી, તેનાં કારણો, ઉપાયો વગેરે જેવી વીગતો સમાવી લેવી જોઈએ.

● ઘટનાપ્રધાન નિબંધ લખવા માગતા હોવ તો એ ઘટનાનું તમારે મન શું મહત્વ છે, વ્યક્તિગત અથવા સામાજિક સંદર્ભોમાં એ ઘટના વિશેષ છે ? તમારા મનમાં રોપાયેલી ઘટના વાચનારના મનમાં રોપાય તેવું વર્ણન ઘટનાપ્રધાન નિબંધને આસ્વાદ બનાવી શકે.

● જો ચિંતનાત્મક નિબંધ લખવો હોય તો શીર્ષકના શબ્દોને ખોલીને ઉદાહરણ - દૃષ્ટાંત દ્વારા તેની પરિભાષાને સ્પષ્ટ કરીને તાર્કિક કમિકતાથી બધી વીગતો ચુસ્ત રીતે મુકાવી જોઈએ. પ્રકૃતિવિષયક કે ઘટનાપ્રધાન નિબંધમાં થોડો સ્વૈરવિહાર થઈ શકે. પણ ચિંતનાત્મક નિબંધમાં સ્વૈરવિહાર તેની નબળી બાજુ બને.

● જો તમારે આત્મકથનાત્મક નિબંધ લખવો હોય તો તમે વિચારી જુઓ કે તમને કેવી વાત સાંભળવામાં રસ પડી શકે? કોઈ પોતાની આત્મકથા કહે તો કોણ સાંભળે. કચારે સાંભળે? તેથી આ પ્રકારના નિબંધમાં બોલચાલની લઢણ નિબંધને આકર્ષક બનાવી શકે. વળી, જે પોતાના જીવનના અંતિમ તબક્કામાં હોય, તે પોતાના જીવનના સારદૃપ કોઈ સંદેશ આપે, તેથી કોઈ પણ આત્મકથા જે જીવનસંદેશ આપતી હોય તો તેનું મહત્વ હોય.

● આમ, નિબંધને યોગ્ય ભાષા, રૂઢિપ્રયોગ - કહેવત - અલંકાર આદિના ઉપયોગથી ઉપસ્તી આકર્ષક શૈલી, તાર્કિકતા, પ્રવાહિતા વગેરે તમારા નિબંધને વધુ આસ્વાધ બનાવી શકે.

નિબંધનું માળખું:

નિબંધના લખાણને મુખ્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય: (1) આરંભ (2) વિષયવસ્તુ (3) સમાપન.

● આરંભ: નિબંધનો આરંભ વિષયનો પ્રવેશ કરાવનાર હોવો જોઈએ. કાવ્યપંક્તિ, સુભાષિત કે પ્રસંગથી થતો આરંભ આકર્ષક લાગે છે.

● વિષયવસ્તુ: નિબંધનો આ ભાગ મહત્વનો છે. તેમાં મહત્વના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ રીતે, તર્કબદ્ધ રીતે મુકાયેલા હોવા જોઈએ.

● સમાપન: આખા નિબંધના અંતે વીગતના સારદૃપ ફકરો, આવવો જોઈએ. એમાંય જો સૂત્રાત્મક રીતે મૂકી શકાય તો અંત વધુ આકર્ષક અને સચોટ બને.

નીચે નિબંધનાં કેટલાંક શીર્ષક આય્યાં છે. તમે એ નિબંધ વિશે વિચારી જુઓ:

1. શૈશવની રમતનાં મારાં સંસ્મરણો	2. જીવનમાં રમત-ગમતનું મહત્વ
3. મિત્રતાની મીઠાશ	4. વર્ષાંત્રતુ
5. સિદ્ધિ તેને વરે જે પરસેવે નહાય	6. પરિશ્રમ એ જ પારસમાણિ
7. જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી મહાન છે.	8. ખબર છે એટલી કે માતની હાકલ પડી છે.
9. સાગર તટે સંધ્યા	10. પાણી બચાવો - પ્રાણી બચાવો
11. મારો પ્રિય સર્જક	12. પ્રકૃતિનું રક્ષણ એ જ જીવનનું રક્ષણ
13. જો હું કવિ હોઉં તો...	14. દીકરી, ઘરની દીવડી
15. મારો પ્રિય તહેવાર	16. વિદ્યા વિનયથી શોભે છે.
17. જીવનમાં પ્રામાણિકતાનું મહત્વ	18. પ્રાર્થના - જીવનનું બળ
19. મારું પ્રિય પુસ્તક	20. માતૃભાષાનું મહત્વ
21. ગામનું બોલે છે.	22. વૃક્ષ ઊગાડો, પર્યાવરણ બચાવો.
23. નેત્રદાન: મહાદાન	24. રક્તદાન: મહાદાન
25. વૃદ્ધાશ્રમની મુલાકાત	26. મારી પ્રેરણામૂર્તિ
27. વસંત - વનમાં અને જનમાં	28. માનવી - પશુની નજરે
29. આધુનિક સાધનો - શાપ કે આશીર્વાદ?	30. સૃષ્ટિનો છે એક જ પોકાર, દીકરી બચાવી કરો ઉદ્ધાર

પૂર્કવાચન

1

બહાદુર બાળકો

ભારત દેશનાં વિવિધ રાજ્યોમાં બાળકોએ કરેલાં બહાદુરીનાં કાર્યોનો અહીં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. બાળકોની સાહસિકતા અને જીવના જોખમે અન્યને મદદરૂપ થવાની ભાવના આ પ્રસંગો દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે, જે સૌ કોઈ માટે પ્રેરણાત્મક છે.

(1) વિશાલ બેચરભાઈ કટોસણા (ઉંમર-10 વર્ષ) ગુજરાત

ઘટના તારીખ 14-10-2013. બપોરના વખતે સાત વર્ષનાં હિંદ્યા અને યશ 15 ફૂટ ઉંડા તળાવમાં નહાવા ગયાં હતાં. વિશાલની દાદી ડિનારે કપડાં ધોઈ રહ્યાં હતાં. તેમણે બંને બાળકોને દૂબતાં જોયાં તો મદદ માટે બૂમો પાડવા લાગ્યા. એ વખતે વિશાલ પોતાની દાદીને કપડાં આપવા આવ્યો હતો. તેને દૂબતાં બાળકોના હાથ દેખાયા, તે તુરત તળાવમાં કૂદી પડ્યો. પોતાના હાથનો આધાર આપીને બંને બાળકોને સુરક્ષિત રીતે પાણીની બહાર લઈ આવ્યો. પોતાના અદમ્ય સાહસથી બે જિંદગીને વિશાલે બચાવી લીધી. એ બદલ તેનું રાષ્ટ્રીય સન્માન થયું.

(2) ગુંજન શર્મા (ઉંમર 13 વર્ષ) આસામ

શિવસાગર જિલ્લાના સિમલુગુડી વિસ્તારમાં તા.4-12-2013ની બપોરે એક હોસ્પિટમાંથી અચાનક એક બદમાશ બંને હાથમાં બંદૂક લઈ બહાર નીકળ્યો. અને લોકોને ડરાવવા હવામાં ગોળીબાર કર્યો. બંદૂકની અણીઓ તેણે સ્કૂલવાનને બંધક બનાવી, ડ્રાઇવરને મથુરાપુર તરફ લઈ જવા ફરજ પાડી. બધા વિદ્યાર્થીઓ ડરવા લાગ્યા. તેમાં સૌથી મોટી ગુંજન શર્માએ અપહરણકર્તાને વિનંતી કરી કે તેને બંદી બનાવીને બધાં બાળકોને મુક્ત કરે. ત્યાં અચાનક વાન એક ખાડમાં જઈ પડી. ડ્રાઇવર અને દશ બાળકોને છોડીને અપહરણકર્તા ગુંજનને લઈને ગાઢ જંગલમાં થઈ પડેશી રાજ્યની હદમાં ચાલ્યો ગયો. સવારે ચારેક વાગ્યે ગુંજનને છોડીને ભાગી નીકળ્યો. એક કલાક સુધી ચાલીને ગુંજન એક ઝૂંપડી પાસે પહોંચી. તેમાં રહેનાર વ્યક્તિએ તુરત પોલીસને જાણ કરી, ગુંજનને શોધી કાઢવામાં આવી. ગુંજન શર્માએ પોતાના સહાધ્યાયીઓને અપહરણકર્તાની ચુંગાલમાંથી બચાવીને અડગ સાહસ અને કર્તવ્યપરાયણતાનો પરિચય આપ્યો. એ બદલ તેને ગીતા ચોપરા એવોઈ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

(3) જીલ જિતેન્દ્ર મરાઠે (ઉંમર 13 વર્ષ) ગુજરાત

તા.20-2-2014ના રોજ શિવરાજપુરમાં એક શાળાના વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવાસ ગોઠવાયો હતો. સાંજે પાછા વળતાં બસના ડ્રાઇવરે કાબૂ ગુમાવ્યો અને બસ પલટી મારીને 100 ફૂટ જેટલી ફ્લાઇટ. બાળકો ઉછળીને પટકાયાં અને ચીસાચીસ થઈ ગઈ. બસ બેકાબૂ થઈ ત્યારથી જ જીલ સર્તક થઈ ગઈ હતી. બસના તૂટેલા કાચમાંથી જીલ બહાર નીકળી અને ઘાયલ થયેલાં બાળકોને બહાર નીકળવામાં મદદ કરવા લાગી. તેના શિક્ષકો પણ ઘાયલ થયેલા હતા. શિક્ષકના મોબાઇલમાંથી જીલ પોલીસ અને એમ્બ્યુલન્સને ફોન કર્યા. રસ્તે જતાંને મદદ માટે વિનંતી કરી. એમ્બ્યુલન્સ ન આવી ત્યાં સુધી જીલ ઘાયલોને આશ્વાસન આપતી રહી. પછી ઘાયલોને એમ્બ્યુલન્સ સુધી પહોંચાડવામાં મદદ કરી. જીલે પોતાના નિર્ભક અને સાહસિક કાર્યથી કેટલાંયનાં જીવન બચાવ્યાં એ બદલ એનું રાષ્ટ્રીય ગૌરવ કરવામાં આવ્યું.

(4) રીપા દાસ (ઉંમર 7 વર્ષ) ત્રિપુરા

આ ઘટના તા.24-4-2014ના રોજ સવારે બની ત્યારે રીપા દાસના ઘર સામેની ચાની દુકાનમાં અચાનક આગ લાગી. ભરચક વસતીવાળા વિસ્તારમાં આગ ચારે તરફ જલદીથી ફેલાઈ ગઈ. રીપા દાસ પોતાના એક વર્ષના ભાઈ સાથે

ઓરડામાં સૂતી હતી.આગને કારણે થતા કોલાહલથી તેની આંખ ઉઘડી ગઈ. જોયું તો આગ ઝડપથી ફેલાઈ રહી હતી. જોખમ પારખીને રીપાએ પોતાના ભાઈને બરાબર કસીને તેડીને આગની જવાણાઓ વચ્ચેથી બહાર દોડી ગઈ. આ ભયાનક આગમાં ત્રણ દુકાનો અને સાત ઓરડા બળીને ભસ્મ થઈ ગયા હતા. રીપાએ પોતાના જીવની પરવા કર્યા વિના નીડરતાથી પોતાના ભાઈને બચાવીને અભૂતપૂર્વ સાહસનો પરિચય આપ્યો એ બદલ એનું ગૌરવ કરવામાં આવ્યું હતું.

(આલેખક: મનસુખ સલ્લા)

શબ્દાર્થ/સમાનાર્થી શબ્દો

અદ્ભ્ય-દ્વાવી ન શકાય તેવું; સુરક્ષિત-રક્ષાયેલું; સાહસ-જોખમ લઈને કરેલું શૂરવીરતાનું કામ; હદ-સીમા; ચુંગાલ- મજબૂત પ્રકડ, સંકંચો; કર્તવ્યપરાયણતા-કર્તવ્યનિષ્ઠા, ફરજને વળગી રહેવું; બેકાબૂ-કાબૂ બહારનું, વશમાં ન રહે તેવું; નિર્ભીક-નીડર, ભય વિનાનું; ભસ્મ-રાખ; પરવા-દરકાર, કાળજી

પ્રકાલ રાવલ

(જન્મ: 5-9-1948)

પ્રકાલ જગજીવનદાસ રાવલનું વતન વીરમગામ છે. ચરિત્રનિબંધ અને લલિત નિબંધમાં તેમનું વિશેષ પ્રદાન છે ‘નોખાં - અનોખાં’, ‘બા એટલે’, ‘ચરિત્ર મુકુર’, ‘નહિ વીસરાતા ચહેરા’ એમનાં નોંધપાત્ર ચરિત્રાલેખનો છે. ‘આવતી કાલની શોધમાં’ અને ‘મિનોઈ સાચું કહેતી હતી’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘નાજુક ક્ષણ’ અને ‘સાવ અચાનક’ તેમના લઘુકથાના સંગ્રહો છે. ‘શબ્દતીર્થ’ તેમનો વિવેચનસંગ્રહ છે તેમનો કૃતિઓ પુરસ્કૃત પણ થઈ છે.

વતનપ્રેમ દરેક વ્યક્તિના મનમાં સચવાયેલો રહે છે. પોતાના ગામને પાદરે પહેલાં જે નદી હતી તે હવે લુપ્ત થઈ ગઈ છે તેથી નદી ન હોવાનો વિયોગ આ કૃતિમાં ભારોભાર અનુભવાય છે. ક્યાંક જોવા મળતી કાવ્યાત્મક શૈલી નિબંધને મનભર બનાવે છે. લોકમાતા તરીકે સર્વસ્વીકृત નદીની પ્રવાસિતાને લેખક યાત્રાધામ તેમજ જ તીર્થસ્થાન માનીને સ્મરે છે.

જ્યારે ગામના કોઈ વૃદ્ધ પાસે ગામનો ઈતિહાસ સાંભળું છું ત્યારે મન ધડીભર અતીતમાં રમમાણ થઈ જાય છે. ભવ્ય વારસો ધરાવતા નગરનો હું નાગરિક છું એ મારી મોટી ઉપલબ્ધિ છે. એમ જ ક્યારેક સાંભળું છું કે મારું ગામ નદીકિનારે હતું ત્યારે રોમાંચિત થઈ જાઉ છું. વહેતી નદીની કલ્યાણ કરું છું. કેવા સરસ દિવસો હશે એ, જ્યારે ગામની ભાગોળે નદી વહેતી હશે ! મારા પૂર્વજોએ એ નદીકાંઠે જીવન પસાર કર્યું હશે ! હું એ પૂર્વજોની અત્યારે મીઠી ઈર્ઝા કરું છું. ખળખળ ઘોષ કરતી નદી તે મારા ગામની ઘોષા નદી. પણ આજે એનું ક્યાંય અસ્તિત્વ નથી. નથી મળતા એના સગડ. નદી હતી તેને વર્ષો થઈ ગયાં. આજની પેટોએ નદી જોઈ નથી. નદી હતી એ વાત પણ વિસરાઈ ગઈ છે. મારા ગામની નદી મારે માટે, માત્ર મારે માટે નહીં, સહુના માટે એક દંતકથા સમી છે. ઇતાંય આ દંતકથાને હું વાગોળું છું- કહો કે પંપાળું છું. જેમ કોઈ માતા નાના બાળકને પંપાળે તેમ. તો ક્યારેક આ દંતકથામાં હું ધૂંધટવાળી નવોઢાની અનુભૂતિ કરું છું. જેના મુખારવિંદની મને ઈચ્છા છે.

આજે મારા ગામમાં નદી હોત તો... આ માત્ર કલ્યાણ છે. ઇતાંય એમાં રાચવું મને ગમે છે. કેમ કે મને નદી ગમે છે અને નદીકિનારે મારું ગામ નથી એ ઘાલથી હું બિન્ન થાઉં છું. હું કેટલો કમભાગી છું ! કશું મારી પાસે ન હોત પણ માત્ર નદી હોત તો હું કેટલો ભર્યોભર્યો હોત ! હું નદી માટે ઝૂરું છું. નદી માટેનો મારો આ ઝુચપો જન્મજાત છે.

નાનપણમાં રેલગાડીમાં બેસીને બાપા સાથે અમદાવાદ જતો ત્યારે સાબરમતી નદી ઉપર ગાડી પસાર થતી. હા, નદીનું નામ સાંભળીને હું જરૂર કોળી ઊંઠું છું. પ્રવાસમાં ક્યાંય વચ્ચે નદી આવે તો વહાલથી નજર કરી લાઉં છું અને મને મારી ઘોષા નદી યાદ આવી જાય છે.

સાબરમતી સતત વહેતી નદી નથી. ક્યારેક જળ જોવા મળે. ઓછું જળ અને વધુ રેત એ નદીની મારી પહેલી ઓળખ. પણ એની વિશાળતા આધૂલાદિત કરી ગઈ હતી. સાબરમતી નદીનાં દર્શન પદ્ધી તો પાણીથી ભરપૂર અનેક નદીઓ જોઈ. વહેતું જળ જોઈને હું છલોછલ થઈ જાઉં છું. કબીરવડ જોવા જતાં નર્મદા નદીને ઓળંગવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે નદીની ગરિમાએ મારી નદી ઝંખનાને પલ્લવિત કરી. નદી વગર સ્નાન ક્યાં કરું ? સૂર્યનમસ્કાર ક્યાં કરું ? અર્થ ક્યાં આપું ? નદી વગરનો હું નિરાધાર છું. ગામ છોડીને નદીકાંઠાના ગામે રહેવા જવાની ઈચ્છા કરું છું. પણ પાછું ગામ મને પકડી રાખે છે, જકડી રાખે છે. મને શ્રદ્ધા છે કે ક્યારેક ભૌગોલિક પરિવર્તન થશે અને મારા ગામથી દૂર થયેલી, દૂર ફંટાયેલી, રિસાયેલી નદી પાછી ધસમસતી આવીને બાહુ ફેલાવી ગામની ભાગોળને ભેટશે. એનાં નીરથી ભાગોળ ભીની થઈ જશે. અને હું એ ભીની માટીનું મારા ભાલે તિલક કરીશ.

નદીનું મારું આકર્ષણ છે એની ગતિ. આમ તો નદી એટલે જ ગતિ એવી મારી સમજ છે. આ ગતિમાં વેગ છે પણ આવેગ નથી. અને જ્યારે ક્યારેક એનામાં આવેગ આવે છે ત્યારે એનું રૂપ સુંદરતાને ગુમાવી દે છે અને બની જાય છે રૌદ્ર. પણ એવું તો ભાગ્યે જ બને છે. એટલે તો એ માતા છે. પ્રવાસ એનું કર્મ છે, સહુને આપવું એનો ધર્મ છે. અટકવું એના ભાગ્યમાં

નથી. એ ફંટાઈ જાય છે, પણ અટકી જતી નથી. હા, ક્યારેક પૃથ્વીના પેટાળમાં સમાઈ જાય છે, અદ્દશ્ય થઈ જાય છે. ઘોષા નદી પણ ક્યાંક અદ્દશ્ય થઈ ગઈ છે. મારા ગામની આ ઘોષા નદી એ ક્યાંક લુપ્ત થયેલી સરસ્વતી તો નહીં હોય ને !

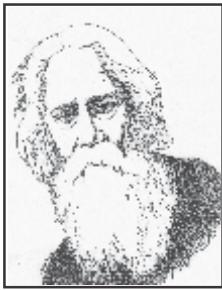
હું નદીમાં નિત્ય પ્રવાસીનાં દર્શન કરું છું. એનો પ્રવાસ યાત્રા છે. માટે જ નદી સ્વયં એક ગતિશીલ યાત્રાધામ છે. હું પ્રવાસી નદીનો ભક્ત છું. નદી મારે મન દેવી છે, જેમાં સત્યનો અંશ છે. માટે હું મારા ગામમાં નદીને શોધું છું. એ ખોવાઈ ગઈ છે, લુપ્ત થઈ છે. આજે નહીં તો કાલે, કાલે નહીં તો પરમ દિવસે, નહીં તો ગમે ત્યારે મારાથી વિભૂટી પડેલી નદી પાછી ફરશે. મને જરશે. એ દિવસ મારા માટે ઉત્સવ બની રહેશે. પણ ક્યારે ? કાળદેવતાને પૂછું ? જોકે મને એનો પણ ભય છે. કાળ ક્યાંક મને કોળિયો કરી જશે તો ? અત્યારે મને થાય છે કે ક્યાંક નદી મારામાં સમાઈ ગઈ છે, હું જ નદીનો એક અંશ છું. મારી ગતિ એ નદીના અદ્દશ્ય સ્પર્શનો જ ચમત્કાર છે. નદી મારામાં છે. હું નદીમાં છું. હું અને નદી અન્યોન્યમાં સમાવિષ્ટ થઈ ગયાં છીએ અને હું નદી બની ગયો છું !

(‘હું અને...’માંથી)

શબ્દાર્થ/સમાનાર્થી શબ્દો

અતીત-ભૂતકાળ; રમમાણ-લીન, મગન; વારસો-વારસાઈ, ઉત્તરાધિકાર; ઘોષ-અવાજ, મોટો ધ્વનિ; સગડ-નિશાની, પગેરું, પદચિહ્ન, પગલાં; નવોઢા-નવવધૂ, નવપરિણિતા; ખિન્ન-ગમગીન, ઉદાસ; ઝૂરવું-યાદ કરીને ટળવળવું, તલસવું; ઝુરાપો-કલ્પાંત, વિરહનું દુઃખ; મુખ્યતા-મોહ પામેલું, મોહકતા; ગરિમા-ગૌરવ; પલ્લવિત-પૂરેપૂરું વિકસેલું; અર્થ-દેવોને અપાતો બલિ, પૂજા; ભાલ-કપાળ, લલાટ; લુપ્ત-લોપ પામેલું, નાશ પામેલું

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

(જન્મ: 07-05-1861, અવસાન : 07-08-1941)

રવીન્દ્રનાથ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરનો જન્મ કોલકાતામાં થયો હતો. તેમણે કાવ્ય, વાર્તા, નવલકથા, નાટક, ચરિત્રલેખો, નિબંધો દ્વારા બંગાળી સાહિત્યમાં વિપુલ અને સમૃદ્ધ પ્રદાન કર્યું છે. ‘માનસી’, ‘ચિત્રા’, ‘ચૈતાલી’, ‘બલાકા’ એમના મહત્વના કાવ્યસંગ્રહો છે. એમના ‘ગીતાંજલિ’ કાવ્યસંગ્રહને સાહિત્યનો વિશ્વવિષ્યાત નોભેલ પુરસ્કાર મળેલો. ‘પોસ્ટ માસ્ટર’, ‘કાબુલીવાલા’, ‘દીદી’, ‘નાષ્ટનીડ’ એમની ઉત્તમ વાર્તાઓ છે. ‘ધરે બાહ્રે’ અને ‘ગોરા’ એમની વિશ્વવિષ્યાત નવલકથાઓ છે. ગુજરાતી અને તમામ ભારતીય ભાષાઓમાં એમનું સાહિત્ય અનુવાદિત થયેલું છે.

‘તારે પગલે’ ગીત પ્રકૃતિનાં વિધવિધ રૂપોની રમણીયતા પ્રગટ કરે છે. કવિને તમામ રૂપોમાં મધુમય છંદનો અનુભવ થાય છે. કવિ જાણે પ્રકૃતિને અને તેનીય પાછળ પ્રભુને પગલે પગલે આ અનુભૂતિ કરી રહ્યા છે. સંધ્યારાણી, ગોપિકાઓ અને ઉત્સવગાનમાં મિલનનું ગીત ગૂંજું રહ્યું છે. ગીત જાણે મૂળ ગુજરાતીમાં લખાયું હોય એટલું ભાવવાહી રીતે કવિ સુન્દરમે અનુવાદિત કર્યું છે.

કોણ મધુમય છંદ આજે ગાયે

તારે પગલે, તારે પગલે...

રંગ ઢોળી બેઠી જોને સંધ્યારાણી

કુમકુમે રંગી એના પગની પાની

ઝંખવાઈ જાયે મૂદુ ફૂલ શેફાલી...તારે પગલે...(2)

નિત ચિર યૌવનની બંસરી બાજે

ધૂંઘટમાં કોનું મુખ આનંદે રાજે

જોઈ ગોપિકાઓ જેનું મર્મર રાયે, તારે પગલે...(2)

ઓ...રે ઓ...રે આજ ઉત્સવ ગાને

જીવનની મધુવીણા વાગવા ટાણે

મિલનનાં મધુગીત ગાયે...તારે પગલે...(2)

અનુવાદ - સુંદરમૂ

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

મધુમય-મધ જેવી મીઠાશવાળું (અહીં) છંદનું નામ; ઝંખવાઈ જવું-ઓછપ અનુભવવી, ઝંખા પડી જવું; મૂદુ-કોમળ; શેફાલી-ફૂલનું નામ; ચિર-લાંબું; યૌવન-યુવાની; બંસરી-વાંસળી, બંસી; બાજે-વાગે; મર્મર-અવાજ, ધ્વનિ, (અહીં) હાસ્ય; ઉત્સવ-આનંદનો પ્રસંગ; પાની-પગનો સૌથી નીચેનો પાછળનો ભાગ; ધૂંઘટ-સાડીથી ઢાકેલું મુખ; મધુ-મધુર, મધ; વીણા-સંગીતનું તારથી વગાડવાનું સાધન(તંતુવાદ); ટાણું-સમય, પ્રસંગ

●

શરીફા વીજળીવાળા

(જન્મ: 04-08-1962)

શરીફા કાસમભાઈ વીજળીવાળા ભાવનગર જિલ્લાના જીથરી ગામનાં વતની છે. પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ કર્યો છે. એમ.ટી.બી. કોલેજમાં અને હાલ નર્મદ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીનાં અધ્યાપિકા છે. વિવેચક, અનુવાદક, સંપાદક તરીકે વિષ્યાત છે. ‘સંબંધોનું આકાશ’ એમનો રેખાચિત્રોનો નોંધપાત્ર સંગ્રહ છે. ‘ટૂંકી વાર્તામાં કથનકેન્દ્ર’, ‘વાર્તાસંદર્ભ’, ‘સંપ્રત્યય’, ‘નવલવિશ્વ’ તેમના નોંધપાત્ર વિવેચન ગ્રંથો છે. ‘મન્ટોની વાર્તાઓ’, ‘વિભાજનની વાર્તાઓ’, ઇંતિજાર ‘હુસૈનની વાર્તાઓ’, ‘સ્ટેફાન ત્વાર્થકની વાર્તાઓ’ના તેમના અનુવાદો જાણીતા છે. અસગર વજાહતના ઉર્દૂ નાટક ‘જેણે લાહોર જોયું નથી’ ના અનુવાદ માટે તેમને સાહિત્ય અકાદમી, દિલહીનો અનુવાદ પુરસ્કાર એનાયત થયેલો છે. સંપાદક તરીકે પણ તેમનું કાર્ય નોંધપાત્ર છે.

બાળકના મનમાં માતાનું સ્થાન અનન્ય હોય છે. ખૂબ મુશ્કેલીઓ વેકીને બાળકને ઉછેરતી માતા તેમની જરૂરિયાતોને સમયસર યથાશક્તિ પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જરૂર જણાય ત્યાં તેને ટકોરે છે. વાત્સલ્યમૂર્તિ એવી માતા બાળકનો સંસ્કારપિંડ ઘડે છે તેની સમજ મોટી ઉમરે દરેક બાળકને થાય છે. ત્યારે માતા પ્રત્યેનો અહોભાવ વધી જાય છે. સરળ અને બોલચાલની લઢણની શૈલીથી રચના રસાળ બની છે.

આ ધરતીના પડ પર ભાગ્યે જ કોઈ માનાં જણ્યાં એવાં હશે જેમને પોતાની મા વિશે કાંઈ કહેવાનું ન હોય. બધાંને મારી જેમ પોતાની મા નોખી ભાત્યની જ લાગતી હશે ને ?

મારી બાના કપાળે સાવ નાનેથી જ ભીતમાં માથાં અફાળી મારગ કાઢતાં મોટા થવાનું લખાયેલું હતું. એમના બાપુને ઘરે દોમદોમ સાયબી. પણ હજુ તો આને બદામ કહેવાય ને આને કાજુ કહેવાય એવું બા સમજતાં થાય એ પહેલાં એમના બાપુ રંગૂન મેલીને આવતા રહ્યા. હજુ તો 10-12નાં થયાં ત્યાં ચૂલો સળગાવવાની અને માલીપા કંઈક ઓરવાની સામટી જવાબદારી બાના ખબે આવી પડી. ઘર સાથે જ ખેતરની મજૂરી બહુ વહેલી વળગી. સવારના ચાર વાગ્યે દિવસ ઊગી જાય પછી આથમે ક્યારે અનું કાંય નક્કી નહીં. આવી કાળી મજૂરી કરી ઘર ચલાવતી બા ચૌદમા વર્ષ એના જ ગામમાં પરણી ત્યારે બાપુની ઉમર હતી પચીસ વર્ષ, ગામના પોલીસપટેલના દીકરા સિવાયની એમની કોઈ ઓળખ નો'તી. બાને તો ‘ધરના દાયા વનમાં ગયા તો વનમાંય લાગી આગ’ જેવો ઘાટ હતો. દાદાના તોરનો તાપ જો ગામ ન જીલી શકતું હોય તો બાનું તો શું ગઢું?

ગામડાંઓમાં મોસમે મોસમની ચીજો વેચતા... બરફથી માંડીને બોરની ફેરી કરતા બાપુ એકાંતરે ધંધા બદલતા. પણ એમની તકદીર બદલવાનું નામ નો'તી લેતી. છાપાની એજન્સી મળતાં રખડવાનો પટ સાંકડો થયો પણ આવકમાં જાગો ફેર ન પડ્યો. ચાદર હતી એવડી ને એવડી જ રહી'તી પણ પગ લાંબા થતા ગયેલા. 400 રૂપિયાની આવક ને અમે પાંચ ભાઈબેન ઉમેરાયાં હતાં.

ઘર જીથરી ગામે... ને બાપુ આસપાસનાં બજુડ-સાઝોસરા, ધોળા, સોનગઢ વગેરે ગામો સુધી સાઈકલ પર ફેરી કરે... અમારું ઘર જીથરીના દવાખાનાની હણની બારું. બાવળ-બોયડી ને ઇંગોરિયાના ઝુંડ સિવાય અમારે કોઈ પાડોશી નો'તા. લાઈટ તો છેક 1983માં લીધી. આને કાજળકાળી રાત કહેવાય એવી જ્યારે ખબર નો'તી પડતી ત્યારે બા અમને ફ્લૂરીને વાટ જોતી બેસી રહે... બાપુ આવે, ન પણ આવે... કાંય ઠેકાણું નહીં. એક વાર તો ધંધાની ભીસે મૂંજાયેલા-અકળાયેલા બાપુ હારીથાકીને વગર ટિકિટે ગાડીમાં ચડી બેઠા, છેક અજમેર સુધી.... તે ચાર દા'ં પાછા આવ્યા'તા. કઈ ધીરજે બા બેસી રહી હશે એ ચાર દા'ં એ તો એ જ જાણો. અમારી કોઈની સમજ એના રડવામાં સૂર પુરાવવાથી વધારે નો'તી એ સમયે.

એ કાઠા કાળમાં ડોક ઉંચી રાખીને ટકી રહેવા જાવાં નાખવાં પડતાં. ટક ચૂક્યાં નો'તાં. પણ ચૂકી જવાની ધાસ્તી તો કેટલીય વાર અનુભવી'તી. જે ઉમરે છોકરાં નિશાળેથી આવી માને ચૂપચાપ બેઠેલી જોઈ સમજ જાય કે ‘નક્કી આજે કશુંક હશે’ ત્યારે અમે સમજ જતાં કે મા ચૂપચાપ બેઠી છે તે ‘નક્કી આજે કંઈ જ નહિ હોય !’ ને કંઈ બોલ્યા વગર થેલાનો ઘા કરી રમવા દોડી જતાં. લોકો કહે છે. ડહાપણની દાઢ સોળ-સત્તર વર્ષ ઊગે... પણ અમને ભાઈબેનોને સાત-આઠ વરસની ઉમરે જ

ફૂટી ગયેલી. બાળપણને બહુ વહેલું હજવેકથી ‘આવજો’ કહી દીધેલું. કાઠા કાળમાં વખત સાથ છોડે એ પહેલાં મારાસો સાથ છોડી દેતા હોય છે એનો અમને નાનેથી અનુભવ. ગામની એકમાત્ર કરિયાણાની દુકાન હોરો ચલાવે. થોડાઘણા પૈસા દઈએ ને જાણું બાકી ચાલે. એમાં એકદ મહિનો કાંય નહીં દેવાયું હોય... બા ચીજું લેવા ગઈ. શેર ને અર્થો શેરનાં પડીકાં બંધાવ્યાં. જેવી પૈસાની વાત આવી કે ડોકમાં સીધી કાતળીવાળી મારી બાએ આજજ શરૂ કરી... આજેય આંખ બંધ કરું તો એ દશ્ય એવું ને એવું દેખાય છે. હોરાના બોલ કાનમાં એવા ને એવા પડવાય છે :

‘ભલે પડ્યાં પડીકાં, પૈસા આવે ત્યારે લઈ જજો.’ બા આમ તો ટંકણખાર જેવી. જારી વાર ભાઈબાપા ન કરી શકે. એ દિવસથી એણે જાણે કે ગાંઠ વાળી લીધી મનમાં. એક ખંભો ધર્યા વગર આ સંધ દ્વારકા નહીં પહોંચે એવી એને ખાતરી થઈ ગઈ ને એણે ધરને બે પૈદે ચલાવવા કમર કર્યો. ભજકે ઉઠી ચા-ભાખરી કરી છાણનો સુંડો લઈ નીકળી પડે. કોક કોક દિ એકાદી બેન પણ ભેણી જતી. કડકડતી ટાઢ્ય કોને કહેવાય એ તો હવે શાલ ઓઢીએ છીએ ત્યારે ખબર પડે છે... એ સમયે તો જળી ગયેલા ફરાકમાંય નોતી લાગતી. અમારી જંગી જમાત ઉઠે એ પહેલાં હાથ એકનું જાણું ખડકીને ફળિયામાં ઠાલવી દે... પાણિયારેથી ડેલ્ય લેતીક દસ બાર ડેલ્ય પાણી ભરી આવે. પછી અમને ધમારતી જાય, લૂગડાં ધોકાવતી જાય ને નવ-સવાનવ થાય ત્યાં અમારી ટિંગર માટે રોટલા શાક તૈયાર હોય. બધાંને નિશાળે વળાવી, ‘લુશલુશ ખાઈ’. ઢાંકોઢૂંબો કરી સીવવાની થેલી લઈ હરી કાઢે પડખેના સોનગઢ ગામે... અમે સાડાપાંચ-ઇએ પાછાં આવીએ ત્યારે થાળી જેવડી ભાખરિયું કાં બાજરાના બઢા ને બટેટાનું રસાવાણું ફળફળતું શાક હાજર જ હોય. આખ્યા પાડોહની બાયું તડાક મારતી હોય પણ બાએ એવા મોહમાં અમને ટાંકું ખવડાવ્યું હોય એવું યાદ નથી.

ઉનાળો આવે એટલે છાણને બદલે બળતણ બેળાં કરવાની મોસમ શરૂ થાય. વહેલી સવારે કુવાડી ને સીંદરાં લઈ પાંચ-સાત બાયું નીકળી પડે દોઢ-બે ગાઉ આધેની કાંટચમાં. ટિનની બરણીમાં પાણી ભરી, એને ઉલાભતી હું કાયમ ભેળી જ હોઉં. હું કામગરી એવી હતી કે એક સળીના બે કટકા નો કરું. ધરમાં ડાંડો વળે જ નહીં. ચોપડીમાં માથું ઓસી વાંચ્યે રાખું પણ એક કામ નો કરું એટલે બેઉ બેનો મને બા લેળી જ વળાવે. ભૂતના ભાઈની જેમ હું કાંટચમાં આથડતી, અડાયાં વીઝ્યે રાખું. બા ભારો બાંધે એટલી વારમાં હું એક ગાંછડી અડાયાં બેળાં કરી લઉં... ધરે આવી પગ ફેલાવી વાંચ્યે રાખું પણ બા તો લુશલુશ ખાઈ, ઠામડાં ઊટકી, થેલી લઈ વેતા મેલે સોનગઢ ભણી... પૂરાં ચાર વરસ એણે એવા ધોડા કર્યા ત્યારે સીવતાં શીખી.

બેઠી દીનનું શરીર પણ બા વા હાર્યે વાતું કરતી જાય. અમારી જંગી જમાતનું રોજિંદું કામ, છાણાં બળતણ ને ધરનાં ને ગામનાં લૂગડાં સીવતી જાય. ઉનાળે ગોદાં કરવાનાં. શેવ-પાપડ વણવાનાં. ચોમાસે ભીત્યુને થાપ દઈને ત્રાટાં ભીડવાનાં. દિવાળીએ ગારિયાં ખૂંદી ગાર્યું કરવાની... ધોળ કરવાનો... આજે ધરમાં સગવડો વધી છે. કામ કરનારા હાથ પણ વધ્યા છે ને તોય કચારેક કામ બાબતે ટ્યાટ્પી થાય ત્યારે વિચાર આવે કે બા આ બધું એકલે હાથે કઈ રીતે કરતી હશે ? એની પાસે કાંઈ જાદુની છડી તો હતી નહીં... એય થાકતી તો હશે જ ને ? પણ તોય એઝ્યે અમને છાણબળતણ ને વાસણ સિવાયના કામમાં ભાગ્યે જ ઘસડ્યાં છે... ‘અમને તો અમારા બાપાએ નિશાળ નો દેખાડી.... પણ તમે ભણો તો ક્યાંક દી ફરે.’ બાપુને છેતરવા એટલે કોઈના પણ ડાબા હાથનો ખેલ... પણ બાને બાટલીમાં ઉતારવી બઉ અધરી. મારા બાપુના વ્યક્તિત્વથી મારી બા એકદમ જ સામા છિડાની. બેયની ઉંચાઈ ને ઉંમરમાં જેટલો ફેર એટલો જ સ્વભાવ ને સમજણમાં ફેર. બા જેટલાં હિંમતવાળાં ને વ્યવહારકુશણ એટલા જ બાપુ રઘવાયા, ભોળા ને ભુલકણા...પણ બાપુ જેટલા ઠંડા દિમાગના, બા એટલી જ તપેલી... ધડીકની વારમાં ધગેલ ત્રાંબા જેવી થઈ જાય. મોજમાં હોય ત્યારે ગીતો-બજનોની રમજટ બોલાવે પણ મગજ છટકે ત્યારે કોઈનીય નહીં.... પોતાનો કક્કો ખરો કરાવ્યે પાર કરે. ભાર છે કોઈના કે સામો અવાજ ઉઠાવે?

પોતે નિશાળનો ઉંબરો નોતો ભાય્યો એટલે બા-બાપુ બેયને અમને ભણાવવાનો ભારે રસ. જોકે બાને અમારા ટકા સાથે નહીં નંબર સાથે લેવાદેવા. અમે પરિણામ લઈને આવીએ ત્યારે જાંપે ઊભી હોય... પેલો નંબર આવ્યો એટલું જાણી હરખબેર કામે વળગી જાય. અમે બાને ઘઉં, બાજરાનું દરણું કરતી હોય ત્યારે આંગળીઓ વડે કક્કો શિખવાડીએ... એમાં એ વાંચતાં શીખી ગઈ પણ લખતાં ન આવજું ને પછી તો વાંચવાની એવી લત પડી કે મુનશી, મેધાણી, પન્નાલાલ, ગુણવંતરાય આચાર્યનું લગભગ બધું વાંચી કાઢ્યું. વાંચે, અમારી પાસે વાંચવે પણ લખતાં ધરાર ન જ શીખી. એ જમાનામાં પોસ્ટ-ઓફિસમાં વાસણ-પાણી-વાળવાના એને મહિને ચૌદ રૂપિયા મળતાતા.

ધરમાં તો એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટે એવું હતું. પણ બચતના ગાંડા શોખની મારી એ ચૌદ રૂપિયા રોકડ પોસ્ટ ઓફિસમાં

જમા કરાવે. દર મહિને ધૂજતે હાથે અંગૂઠો પાડીને આવે ત્યારે ખુશખુશાલ હોય. આજે પણ જો અમે ‘સહી કરતાં તો આવડવું જ જોઈએ’ એવું કહીએ તો ‘હંધાયને હંધું નો આવડે - બધાં માણાણ હરખાં હોય ને તો દુનિયામાં કોઈ એકબીજાને હાલવા નો દે...’ એવું કહીને છટકી જાય.

આ વર્ષાએ અમને પૈસાની કિંમત બરાબર સમજાવી આપી. બા બધાંને ‘પૈસા ઉછીના લેવાય પણ વ્યાજે કદી ન લેવાય’ એવું ગાંઠ બંધાવતી, પણ ‘72-73ના કાઢા કાળે ઉછીના આપનારનોય દુકાળ પડ્યો ને અમારે વ્યાજના કુંડળામાં પગ દેવો પડ્યો. અમે કોઈ ખેલ, કોઈ તમાશો જોયા વગરના રહી ન જઈએ એનું સમય જાણો પાકું ધ્યાન રાખતો’તો. ગામ આખુંય વેરશી પાસેથી પૈસા વ્યાજે લે... પાંચ હાથ પૂરો... હાથમાં રૂપાનો તોડો જેટલી લાકડીવાળો વેરશી મૂછે વળ દેતો પૈસા દેવા આવે ત્યારે મધ્યથીય મીઠો લાગે, પણ પાછા લેવા ટાણે જમનો ભાઈ જ જોઈ લ્યો. વેરશીની વ્યાજની શરત સાવ સરળ. પાંચસો રૂપિયા લો તો છ મહિના એય ને કરો જલસા... છ મહિને મુદ્દલ ખસ 300 રૂપિયા દેવાના. જોકે એવું ભાગ્યે જ બને... છ મહિને 300 રૂપિયા જ દેવાય માંડ ને મૂળગા એમ ને એમ ઊભા જ રહે. જોકે વર્ષો સુધી મુદ્દલ ન આપો તોય વેરશીને એમાં જરાય વાંધો નહીં. એને છ મહિને 300 રૂપિયા મળવા જોઈએ. એ ન મળે તો પછીથી વ્યાજ 800 રૂપિયા પર ગામાવાનું શરૂ થઈ જાય... ગામમાં જેના ફળિયામાં વેરશીનાં પગલાં પડે ત્યાં ઘડી બે ઘડીમાં જ ગોકીરો બોલે. આજેય વ્યાજખોરોની વાતું વાંચું ત્યારે મૂછે વળ દેતો વેરશી મારી આંખ્ય સામે ખડો થઈ જાય છે. એને ધીરે બોલવા કરગરતી બા દેખાય છે.

બા પણ બાપુ જેવી મૌઢાની મોળી થાય તો ગાંદું ચાલે કઈ રીતે ? કદાચ દુનિયા સામે બાખી બાંધવાનો, એકલા હાથે દુનિયાને ઘોળીને પી જવાનો ગુણ અમને બેનોને બા પાસેથી જ મળ્યો છે. બાની ખુદારીએ અમને લડતાં શિખવાડ્યું છે. એકલા હાથે ઝૂઝતાં શિખવાડ્યું છે.

પાસે બેસાડીને લાડ કરવાનો કે વાર્તા સંભળાવી સુવડાવવાનો વખત તો એ કાળમાં દીવો લઈને ગોતો તોય જડે એમ નોતો. થાકીને ટેં થઈ જતી બા માંડ ખાટલો ભાળતી હોય એમાં વાર્તા ક્યાં કહે ? પણ અભરાઈ ઊટકતાં, ગારિયાં ખૂંદતાં, ગાર્યું કે દયણાં કરતાં, ભીંટ્યુંને ત્રાટાં બાંધતાં બાબે વાર્તાંયું કીધી છે અને અલકમલકનાં ગોતોય સંભળાવ્યાં છે. કોઈ ગામડું એવું તો હોય જ નહીં જ્યાં ભૂત-પ્રેતની વસ્તી ન હોય ! રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય એવી શૈલીથી, કંઈક ભૂતને ભાયાં હોય એવી ટબે બા વાતું માંડતી...

કાયમ ઊંચા માથે લડી શકાય, બોલી શકાય એ માટે સાચું બોલવું ને સાચું કરવું પડે એવું એણે વગર કહ્યો શિખવાડ્યું છે. આટલાં વર્ષોમાં ક્યારેય કોઈ ભાઈબેનને કોઈ જાતનો પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી. કોઈના નિર્જયની આડે આવી નથી. કોઈ નિયમો કે નિયંત્રણો વગર જ બાબે અમને મોટાં થવા દીધાં છે. વિશ્વાસ અને જવાબદારીનો પાઠ અમે એના આવા વલણથી જ શીખ્યાં હઈશું ને ?

ગામડામાં મોટા થવાને કારણે ધર્મ બધાંના ઘરના ઊભારાની અંદર જ રહેતો. ગણેશચોથે અમારા ઘરે તપેલું લાડવાથી છલકાઈ જાય ને ઈંદના દિવસે એ બધાં ઘરોની ગણાતરી પ્રમાણે જ ખીર બને. ગુરુકુલમાં ભાગાવાને કારણે મેં શુદ્ધ શાકાહારી બનવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે બા કંઈ ન બોલી... પણ મારા ચાંદલા સામે એનો વિરોધ લાંબો ચાલેલો.

હું કેટલી આડી છું એ હવે એણે સ્વીકારી લીધું છે એટલે મારા બદલાની માનતા પણ એ જ માને છે. મારી મણકાની તકલીફ જન્મજાત છે એવું કેટલીવાર સમજાવું તોય મારી પીઠ માટે એ પોતાની પીઠ વળી જાય એટલી બાધા આખીને બેદી હશે.

આજે બા મારી પાકી દોસ્તાર છે... હું ઘરે જાઉં ત્યારે એની વાતું ખૂટતી નથી... અહીં જાણે હું ખાતી જ ન હોઉં એમ એ વેકેશનમાં મારી થાળીનું ધ્યાન રાખે... અને પાણી આવું ત્યારે બેળા ડબા બંધાવે... વાતોના કલાકો ટૂંકા પડે છે આજે. પણ નાનપણમાં અમારે બેનુને બારમો ચંદરમા હતો. હું નાનેથી જ કામની ચોર ને થોથાંઓની શોખીન. ઘરમાં તો ક્યાંય ખાલી ખૂણો હતો નહીં એટલે વાડ્યાના છાંયે કે લીમડા હેઠળ ગમે ત્યાં ખાટલો ઢાળી ચોપડી લઈ વાંચ્યે રાખું. બાનું ધ્યાન જાય એટલે કાળજાળ. ઘરમાં બડાબૂટ કામ પડ્યું હોય, બા પહોંચતી ન હોય, વેકેશન હોય ને તોય આપણા રામ એયને ચોપડી વાંચતા હોય. પછી ધીની નાખ્યું જેવી બાની ગાખ્યુનો વરસાદ વરસે... જોકે મને ભાગ્યે જ અસર થતી. મોટા ભાગે તો ચોપડીમાં જ ધ્યાન હોય. ને ધારો કે રડ્યુંખડ્યું કાને પડી જાય તો એક કાનેથી સાંભળી બીજા કાને કાઢી નાખતી... વળી નાનપણમાં બા નાનાભાઈનો પક્ષ જરા વધુ પડતો લેતી હું અકળાતી, ભાઈને કામ કેમ નથી ચીંખતી એવો પડકાર ફેંકતી. ‘ભાઈ થાળી

ઉપાડે છે ? વાસણ ઊટકે છે ? તો હું શા માટે ?' વાળી દલીલથી બા મગજ ગુમાવતી. બધી વાતે સામો જવાબ વાળું જ એટલે મારે ને બાને જાની ન હોય એવો દિવસ ગોત્યો ન જરૂર.

આજેય વાતો કરતાં કરતાં બા અચૂક કબૂલે છે : 'પાંચ ભાંડરડામાંથી કોઈને ટાપલીય નથી અડાડી... પણ તે મારા હાથનો માર બહુ ખાખો છે. પણ તું હતી જ જિભાળી.' મારા ચોપડાના કબાટ સામે જોઈને નિસાસો નાખે : 'તનેય બેન ખરું ભૂત ભરાણું સે આ થોથાનું, વાર્તાયું તો ઠીક પણ આ બીજા બધાયને તું શું કરીશ ?' એ મારી સાથે થોડાક દા'ડા રહેવા આવી ત્યારે 'ભગવદ્ગોમંડળ'નું પારસ્લ આવેલું. આદતવશ એણે કેટલા રૂપિયા થયા ?' પૂછ્યું ને મેં બિલ ધર્યું, બિલ જોતાંવેંત ભડકો થઈ ઉઠીઃ 'વાલની વીટી જેટલું સોનું તો છે નંઈ તારી પાંછે ને આવાં થોથાંમાં પૈસા કાં બાળતી હઈશ ?' વેકેશનમાં ચોપડીને હાથ અડાનું એટલે એ અચૂક પૂછે:

'ભાષવાની છે ?'

'ના'

'તો પછી આંખ્યું કાં ફોડતી હઈશ ?' કાંક્ય વાતું કર્ય, વાર્તાયું કે.. આ થોથું લઈને કાં બેછી ગઈ...' મને લાગે છે એના આ વિરોધની સામા થવાની ચાનકમાં જ નાનપણથી મારો પુસ્તકપ્રેમ વધતો ગયો હશે.

'74-75'નાં વર્ષોમાં રેશનકાર્ડ પર પણવાળું 25 મીટર કાપડ મળતું. મેલખાઉ રંગના એકસરખા કાપડમાંથી અમારાં ભાઈબેનનાં કપડાં સિવાતાં એટલે આજે જ્યારે હું ભાઈની દીકરી માટે પરી જેવાં રૂપાળાં ફરાક લઈ જાઉં છું ત્યારે મેં ભાજ્યે જ બાને રાજી થતી જોઈ છે. ફરાક પર હાથ ફેરવીને 'તમને તો હું કેવા સીવી દેતી નંઈ ?' એવું અચૂક બોલે... કિંમત પૂછ્યા વગર સાડલો ન પેરી શકે. ભાર્યે લૂગહું ઘરમાં થોડું પેરાય ! એ એની દલીલ. અમે લાખ સમજાવીએ કે પૈસાની કંઈ કિંમત નથી. પૈસો આવે ને જાય.. અત્યારે છે ત્યારે જલસા કરને... પણ બાનો જીવ ધરાર ન ચાલે. એ અમને ત્રણ થરાં થીગડાં મારી દેતી એ ન ભૂલી શકે... અમેય મનમાં તો ઘણાંય સમજીએ કે જેણે પાઈ પાઈની કિંમત જાણી હોય, નાખી દેવા જેટલી રકમ માટે કડવા ઘૂંઠડા ગળ્યા હોય એને પૈસાની કંઈ કિંમત નથી, એ કઈ રીતે સમજાવી શકાય ?

દુનિયા સામે એને જાગ્રા સવાલો નથી.. પણ મારી સામે છે.. ભાજી લીધા પછી કેમ વાંચવાનું ? લખવા નો બેહાય તો કોણ પાણો મેલવા આવે છે લખવા માટે ? નો લખે તો તારું કાંચ જાય ? ઘરથી આટલી આધે નોકરી કેમ ? બદલી કેમ નથી કરાવતી ? તને પોતાને તો વાર્તાયું લખતાં આવડતી નથી તો બીજાની પંચાત શું કામ કરતી હઈશ ? આ બધા મારી બાના કાયમી પ્રશ્નો છે. ને નાનપણમાં બધી વાતે સામા જવાબ દેનારી પાસે એકેય પ્રશ્નનો એને ગળે ઊતરે એવો જવાબ નથી.

(‘સંબંધોનું આકાશ’માંથી)

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

નોખી-અલગ, જુદી; હાટી-નાની દુકાન, હાટ; માલીપા-અંદરની બાજુએ; કાંચ-કાંઈ, કંઈ; જાવાં નાખવાં-વલખાં મારવાં, પ્રયત્નો કરવા; ધાસ્તી-દહેશત, બીક, ભય; આજ્જળી-વિનંતી, કાલાવાલા; શેર-લગભગ 480 ગ્રામ જેટલું; ભળકડે-વહેલી સવારે; બેળી-સાથે; ધમારવું-સ્નાન કરવવું; ગાંઢી-ગાંસડી; અડાયાં-થાયા વગરનાં, રસ્તામાં પડીને સૂકાઈ ગયેલાં છાણાં; ભેણું-ભેગું; ઢામડાં-વાસણ, ઠામ, પાત્ર; ધોડાં કરવા-દોડાદોડી કરવી; ભાર્યે-સાથે; લત- ટેવ, આદત; ધરાર-પરાણે, બળજબરીથી; મુદ્દલ-મૂડી, રકમ; ચાનક-ઉતેજન, ઉત્સાહ; ટિંગર-બાળકોની ટોળી; બઢો-મોટો જડો રોટલો; ફળફળતું-ગરમાગરમ; પાડોહ-પડોશ; સીદરા-દોરડા; ડાંડો-કેડ; લુશલુશ-ઉતાવળે; વેતા મેલવા-જવું; ત્રાટું-બીજાનું વરસાદ સામે રક્ષણ કરવા સાંઠીથી ગુંથેલી આડશ; ખૂબ ગરમ-(અહીં) ગુરુસાવાળું; કાંઠું-ઘણાં મુશ્કેલ; બાખડી બાંધવી-સામનો કરવો; આખડી-અગડ (કશુંક ન ખાવું કે ન વાપરવું); બડાબૂટ કામ-અપાર કામ; જિભાળું-ખૂબ બોલનારું, જવાબ આપનારું.

અરવિંદ પંડ્યા

(જન્મ: 28-10-1945)

અરવિંદ એમ. પંડ્યાનું વતન સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર પાસેનું રાયગઢ છે. હાઈસ્ક્યુલના આચાર્ય તરીકે કામગીરી કરી હાલ નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. ‘વિઘૂરો’, ‘મહાકાલ’, ‘મોહભંગ’, ‘વીરભૂમિ’ તેમનાં ત્રિઅંકી નાટકો છે. ‘તૃષ્ણા’, ‘ગુલાબી સ્વખા’, ‘જઠરાંજિન’, ‘હું નથી’ તેમનાં એકાંકી નાટકો છે. નાટ્યલેખક, દિગ્દર્શક અને અભિનેતા તરીકે તેમનું મહત્વનું પ્રદાન રહ્યું છે.

અંગ્રેજોએ ભારત દેશને ગુલામ બનાવ્યો. સ્વતંત્ર થવા માટે તમામ ભારતવાસીઓએ સઘન પ્રયત્ન કર્યો. ગાંધીજીના રાહે ચાલીને આજાદી મેળવી. ગુજરાતમાં આદિવાસી ગરાસિયા (ભીલ) લોકોએ આજાદી માટે અનેક બલિદાન આપ્યાં પરંતુ તે ઘટનાને પ્રસિદ્ધ મળી શકી નહિ. જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડથી પણ ભયાનક હત્યાકાંડ અંગ્રેજોએ પાલ-દફવાવ સ્થળે આચર્યો હતો જેમાં 1200 જેટલાં વનવાસીઓએ પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું હતું.

ગુજરાત સરકારે દફવાવ (સાબરકાંઠા જિલ્લા)માં શહીદોને શ્રદ્ધાંજલિ સ્વરૂપે સ્મારક પણ બનાવ્યું છે. શાળામાં ભજવી શકાય તેવું આ નાટક આજાદીમાં અપાયેલા આદિવાસીઓના બલિદાનોને વાચા આપે છે.

પાત્રસૂચિ

(1) પ્રવક્તા (2) મોતીલાલ તેજાવત (3) જીવાકુશકા ખરાડી (4) સુરજ નિનામા (5) જનરલ ચહેન (6) અંગ્રેજ તથા દેશી સોલ્જર-4 (7) આદિવાસી નેતાઓ તથા સ્ત્રીઓ-પુરુષો-બાળકો.

પ્રવક્તા :- અરવલ્લીની ગિરિમાળામાં આવેલા સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઈશાનિયા ખૂણે આવેલ આદિવાસી વિસ્તાર પાલ દફવાવની આ સત્ય ઘટના છે.

તા. 7-3-1922 ના ગોઝારા દિવસે અંગ્રેજોએ જલિયાંવાલા બાગના કુચ્ચાત હત્યાકાંડને શરમાવે તેવો ઘોર હત્યાકાંડ અહીં આચર્યો હતો.

1200 જેટલા ભોળા અને નિર્દ્દ્ય આદિવાસી વનપુત્રોની નિર્મમ હત્યા કરી હતી. વળી આ ઘટનાને છુપાવી પણ હતી. ગુજરાત સરકારે આ સ્થળને શહીદ સ્મારક વીરભૂમિ બનાવી શહીદોને શ્રદ્ધાંજલિ આપી છે.

વર્ષોથી આ પહાડી પ્રદેશમાં ખમીરવંતા, ડંગરી-ભીલ-આદિવાસી વનપુત્રો સરળ અને સ્વતંત્ર મિજાજ વનજીવન જીવતા હતા. આ ભોળા આદિવાસીઓ પર ગોરા અંગ્રેજ શાસનનો કાળો પડછાયો પડ્યો હતો. તેમની સ્ત્રીઓનાં શિયળ લૂંટાં... ઢોર પડાવી લેવાતાં... કમરતોડ વેઠો કરાવાતી... નવા નવા ચિત્ર-વિચિત્ર વેરા લેવાતા. છેવટે આ વિસ્તારના પ્રજાજનોએ વિદેશી શાસનના ત્રાસથી કંટાળી, સંગઠિત બની, આજાદી માટે એકતાનો શંખ ફૂંક્યો. એના નેતા હતા રાજસ્થાનના મેવાડ - કુલીયારી ગામના વણિકપુત્ર નરશાર્દૂલ મોતીલાલ તેજાવત.

(ઉભેલા મોતીલાલ ઉપર પ્રકાશ)

પ્રવક્તા - આજે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ તેમણે અહીં મોટી સભા બોલાવી છે. આજાદી માટે ચિનગારી ચંપાઈ છે. બારસોથી પંદરસો જેટલા આબાલ વૃદ્ધ આદિવાસી પ્રજાજનો કુંગરે કુંગરેથી નાચતાં ગાતાં ઉમટી પડ્યાં છે.

(બાજુમાં ઉભેલા જીવા કુશકા ઉપર પ્રકાશ)

પ્રવક્તા - આ છે જીવા કુશકા ખરાડી, મોતીલાલનો જોડીદાર. ચપળ અને કુનેહબાજ આદિવાસી નેતા. (ફૂલ લાઈટ) સભા બરાયેલી છે.

પ્રજાજનો: મોતાબાવજીની જે... મોતાબાવજીની જે... જીવા કુશકા ખરાડીની જે...

મોતીલાલ: મારાં આદિવાસી ભાઈઓ તથા બહેનો... પાલ સ્ટેટના શાસનકર્તાને અંગ્રેજ ગોરાઓએ નિર્દ્યી બનાવ્યા છે, પણ તમે આત્મસંન્માનથી જીવજો, કોઈની આગળ રતીભાર પણ ઝૂકશો નહીં... આજાદી એ જ ઉપાય છે.

જીવા કુશકા:હેતા (બધા) ભાઈઓ અને બુનો. મોતાબાવજીએ રાઈટ બાત કીધી હૈ. આપણો બધાએ,

એક સ(એક જ) થવાનું સેં... હવે ગમે ઈમ થાય લા, જીવ કાઢી આલો... મરો કે મારો લા... (દૂરની ટેકરી પરથી ભયસૂચક ઢોલનો સંકેત આપતો અવાજ સંભળાય છે. બે-ત્રણ આદિવાસી નેતા ઉભેલા થઈ જાય છે.)

આદિવાસી નેતા-1:	(સાંભળીને) જોખમનો ઢોલ વાગે હૈ...
જીવા કુશકા:	મોતા બાવજી તમારા સાથે જોખમ સે... મને ઈનો અણસાર આવી જ્યો તો.. જુઓ પવનવેગી હોંઢણી પેલી પુંઠે તૈયાર હૈ... તમારા માટેસ તૈયાર હૈ, હોંઢણી પર બેહી (બેસી) ને નાહો (નાસો).
બધા:	તમ તમારે નાહોં (નાસો).
મોતીલાલ:	હટ્ટુ... (દફ્તાથી) કોઈ જોખમ નથી. તમારું જોખમ એ જ મારું જોખમ છે.
આદિવાસી નેતા-2:	તમારા માથે અંગ્રેજને ખાર (વેર) હૈ, બાવજી.
મોતીલાલ:	નહીં... નહીં તમને રેઢા મૂકી હું કદ્દી નહીં જાઉ.
જીવા કુશકા:	તમને કંઈ ના થવું જુજજે (જોઈએ), તમો અમારી ચંતાં (ચિંતા) હૈન (કેમ) કરો હા(મોતીલાલ દફ્તાથી ના પાડ્યા કરે છે, બધા બળજબરીથી ઉંચકીને 'નહીં' બાવજી, નહીં બાવજી, નાહીં સૂટો (ધૂટો)' કરતા સ્ટેજની એકબાજુએ અંદર લઈ જાય છે... અને સૌંદર્યી પર બેસાડી રવાના કરી દે છે.) (સ્ટેજની બીજી બાજુએથી પરેડ કરતાં અંગ્રેજ જનરલ ચહુણ, બે અંગ્રેજ સોલ્જર તથા બે આદિવાસી સોલ્જર, સુબેરદાર સુરજ નિનામા વગેરે દમામથી પ્રવેશે છે.)
સુરજ નિનામા:	(આંખો કાઢી) આંઈ (અહીં) હોકળિયા કવા માથે બધા બેગા થયા હોં એમ કે? મોતીલાલ કિમનો ગીજજો (ગયો) મુ પુંછું હું, કિમનો ગીજજો મોતીલાલ.
જનરલ ચહુણ:	એય ટુમ લોગ ઈતને સારે બદમાસ, ક્યા કરટે હો? કિદર ગયા મોતીલાલ? બોલો, નહીં તો માર ડાલુંગા...
અંગ્રેજ સોલ્જર:	(જીવા કુશકા તથા બીજા મોતીલાલને રવાના કરીને આવતા જુઓ છે, શંકાશીલ થઈ) એય... ટુમને ભગા ડીયા ઉસકો કીસ ટરફ ભગાયા મોતીલાલ કો?
અંગ્રેજ સોલ્જર:	(મોતીલાલ ગયો તે બાજુ જોઈ ચોકે છે.) કમ ઓન સોલ્જર... કવીક, દોડો. ઈધર હી હોગા, પકડો ઉસકો... ચેલો... (ચહુણ તથા બીજા સોલ્જરો તેની સાથે દોડે છે. ફક્ત સુરજ નિનામા સ્ટેજ ઉપર આ ટોળાને સંભાળે છે.)
જીવા કુશકા:	(દોડતાં દોડતાં) ખડા રહે... ટેમ... હેવાન... (બધા વિગમાં જતા રહે છે)
આદિવાસી નેતા-1:	(બંદૂકની ચાર ગોળીઓ છૂટવાનો અવાજ સંભળાય છે.)
સુરજ નિનામા:	(અંદરથી) ભાગ ગયા... સાલ્વા... ઉસ તરફ દોડો...
જીવા કુશકા:	(ટોળું હાશકારો કરે છે) (સ્ટેજ ઉપર સુબેરદાર સુરજ નિનામા અને જીવા કુશકા તથા પ્રજાજનો સામ સામે આવી જાય છે.)
આદિવાસી નેતા-2:	(સુરજને) એલા, તું તો આપડાવાળો ભીલ હૈ લા, આપડી નાતનો હૈ, ચિતરિયા પાલનો હૈ! ચિતરિયા પાલનો હૈ ?
સુરજ નિનામા:	બધા સભાજનો - હૈ... હૈ... ચિતરીયા પાલનો હૈ...
જીવા કુશકા:	હા, હા... હું સુરજ નિનામા... અંગ્રેસ પલટનનો એમ.બી.સી. સુબેરદાર હું. હું ચિતરિયા પાલનો હું. મારી પાહે બંધૂકવાળી આપડાવાળા ભીલોની મોટી પલટન હૈ... બોલ ?
સુરજ કુશકા:	તું હૈ (કેમ)અણાના (તેમના) હાથે થઈ ગીજજો હૈ ?
આદિવાસી નેતા-2:	પણ... આંઈ કીમ (કેમ) આજ્યો (આવ્યો) હૈ ?
જીવા કુશકા:	એ તો અંગ્રેજ રાજનું માનવી હૈ લા...
સુરજ કુશકા:	શબા... હો.... (શાબાશ), ભીલ થઈને ભીલને જ ભડકે દેહે લા, આજ મગરાં (હુંગરાં) નો માનવી થઈને આ જ મગરાંના લોકોને મારહેં લા... ને આ અંગ્રેજ હાકેમના કહેવાથી?
આદિવાસી નેતા-1:	હાક... થૂ... (બધા સભાજનો ડયકારા બોલાવી) હાક... થૂ... આપડાવાળો થૈને ?
સુરજ કુશકા:	મારા હાહરા (સસરા) ખોદહા (પૂતળા) એ ભોપાના નેજા (ધજા) નેચે (નીચે) પેંઠો હૈ...લા...

આદિવાસી નેતા-2:	આપડાવાળા થૈ ને ?
અંગ્રેજ સોલ્જર:	(પ્રવેશીને) (જીવા કુશકાને) તુમને ભગા ટિયા ઉસકો ? મેં ટુંજે ગોલી માર તુંગા....
ચહુન:	(ગુસ્સે થઈ જાય છે)... એય... ભીલ ક્યો બૈઠે હો અભી ટક ? ચલો... જિસ કો જિંદા રહણા હૈ, ટુરટ ભાગ જાઓ ઈધર સે... જાઓ... (કોઈ ખસ્તું નથી)
સુરજુ:	એકવાર કિયે હૈ (કહીએ છીએ)... નાહોં (નાસો) બધા.
ચહુન:	જો દસ ગીનને ટક નહીં ભાગેગા, ઉસકો ગોલી માર દેંગે.
બધા સભાજનો:	(મોટેથી) કાળિયા દેવની જે... કાળિયા દેવની જે...
સુરજુ:	હેલા મગરાં ઉપર... ઓટોમેટિક મશીનગન સડાવી (ચઢાવી) હેં, લબલબી દબાવેં એટલીસ વાર હૈ... લા..., તમારાં તીર કામણાં કામ ની લાગે... જાઓ અભીને અભી નાહી સૂટો બધા. બધા સભાજનો - (મોટેથી) નહીં નાહવાના...
સુરજુ:	મશીનગન ચેવી (કેવી) હૈ, જાણાં સાં (જાણો છો)... એંહ... એકબાજુ ગોળીઓ ઓરાતી જાયને બીજી બાજુ ફૂટતી જાય... ને... ધા સાફ...
ચહુન:	એક... દો..... તીન....
જીવા કુશકા:	(હિંમતથી આગળ આવી) કોઈ ની (નહીં) ભાગવાનો, (સુરજુને બતાવી)કોઈ આની જેમ બાયલો કે બીક્ષણ નહીં. આપે તો એક સ (એક જ) થઈને વટ રાખવાના, આજાદ થવાના બોલો... મોતા બાવજીની જે... મોતીયા પીરની જે... (ગગનભેટી જ્યયજ્યકાર થાય છે, કોઈ ભાગતું નથી.)
સુરજુ:	અણામાં (અહીયાં), મી (હું) એકલો ભીલ નહીં, એં... મશીનગન ચલાવવા વાળો, ને આખી રેજિમેન્ટ ભીલનીસ હેં... લા... આ જગા ગોજારી થાહેં... બૈરાં સોરાં રવડી પડહે... હાસું (સાચું) કઉં (કહું) હું (છું). (ટોળા સભામાંથી કોઈક છૂપી રીતે દેશી તમંચા દ્વારા ચહુન ઉપર ફાયરિંગ કરે છે. ચહુનનો ટોપો માથેથી નીચે પડી જાય છે)(સોલ્જરો પોજિશન લઈ લે છે.)
ચહુન:	(ગુસ્સે થઈને, સભાજનોને) કીસ ને, કીસને મેરા ટોપા ઉણાલા (બધા હસી પડે છે, મશકરી કરે છે, ચહુન વધારે ગુસ્સે થઈ જાય છે.) માર જાયેંગે સબ ગરાસિયે કો... ચલો... ભાગ જાઓ... બધા - નહીં... ની... હટવાના...
આદિવાસી ટોળું:	ગણકા ખાંમદ (ગણપતિ ભગવાન) ને નવ લાખ દેવીઓ આપડી સાથે હૈ... લા... કાળિયો દેવ આપડી હાથે હૈ...
આદિવાસી ટોળું:	હોળીની રમણા કરો ને અતારિયો (અંધારિયો) યુગ પૂરો કરો.
આદિવાસી ટોળું:	આકો કરી અંગ્રેજોને પીયાલામાં ઘાલો લ્યા... શાબા... હો....., ઓવે... પાઈ ઓવે... કો ની નાહવાના...
આદિવાસી ટોળું:	(બધા ચિચિયારીઓ પાડે છે, ઝનૂન વ્યાપે છે. થોડાંક તીર છૂટે છે) (ચહુન આદેશ કરે છે, ફાયર! ગોળીબાર શરૂ થાય છે. ઓટોમેટેક મશીનગનથી ગોળીઓ દડાધડ છટે છે. સ્ત્રી-પુરુષો-બાળકો આગળને આગળ આવે છે. અંગ્રેજોને શાપ આપે છે. ગુસ્સો ઠાલવે છે, ગાળો બોલે છે, પથ્થરો મારે છે, ભાલા ફેંકે છે. મરે છે. જેમ જેમ મરે છે તેમ તેમ બીજા આગળ આવતા જાય છે.)
આદિવાસી સ્ત્રી:	તને.. તને ગરતિયો પીર ભરખે મૂઆ રાખ્યસ.
બીજી આદિવાસી સ્ત્રી:	(રણચંડી બનીને) તને પેરવ (બૈરવ) ખખ્પર ભરી ભરખે મુવા! લોહીની નદીઓ ખડુકા (ધોધ) લેહેં... પણ બધા આજાદ થહેં. (કલાકારોની ગોળાકાર અવર જવર ગોઠવવી જરૂરી) લાશો પડે છે... લાશોના ઢગ ખડકાઈ જાય છે. કેટલીક કવામાં પડે છે. દર્દનાક ચીસો, ઉહકારા સંભળાય છે. બધા જ આદિવાસી મરી જાય ત્યાં સુધી ખૂની ખેલ ચાલે છે.)
સુરજ નિનામા:	(બધા મરેલા ઉપર નજર ફેરવી) (ચહુનને સલામ ભરી) યહ, સબ લાશોં કા કચા કરેંગે સર...

ચહુન: યે કુએ મેં ફેક દો... સબ...

સુરજ નિનામા: સર, આ લાશોથી કૂવો ભરાઈ જાહે સર...

ચહુન: બાકી લાશોં કો ઉસ નદી મેં ગાડ દો, કિસીકો પતા ન ચલે.

(સોલજરો ઊંચકીને કૂવામાં નાખે છે. તે પહેલાં તેમનાં માદળિયાં કાનની બુઝીઓ વગેરે લૂંટી લે છે. કેટલાંકને જીવતા જ કૂવામાં નાખી હે છે.)

જીવા કુશકા: (સંતાપેલો છે. વિકરાળ થઈ વાધની જેમ છલાંગ મારી પાઇળથી ચહુન પર કુદે છે. તેને પાડી નાખે છે. તેની રિવોલ્ટર બેંચી લઈ તેને મારવા ઉગામી ઘોડો દબાવવા જાય છે.)
હત્યારા....

સુરજ નિનામા: (તુરત ઓચિંતો પોર્જીશન લઈ, જીવા કુશકાની પીઠ ઉપર ગોળી મારે છે) લે... આપડાવાળા.

જીવા કુશકા: (પીઠ પર ગોળી વાગવાથી, મરતાં મરતાં સુરજ સામે જોઈને) સાલે... કાલે.. અંગ્રેજ... થૂ... થૂ...

ચહુન: (હાથ બંખેરી ઊભો થઈ) થેન્કસ... દેશી... થેન્કસ... (આશ્ર્ય)

બાસ્ટર્ડ... કોઈ બી ભીલ યહાં સે ભાગા નહીં, સબ કે સબ ગરાસિયે મર ગયે સાલે...
કમાલ કે લોગ હૈ યે... આજાદી કે દીવાને....

સ્ટેજ પર ધીરે ધીરે અજવાણું થાય છે.

પ્રવક્તા: આવાં અનેક ડિંસક અહિંસક આંદોલનો પછી 1947માં દેશને આજાદી મળી, ત્યાર પછીનાં
ત્રાણ વર્ષ બાદ 1950નો એક દિવસ જુઓ. (કૂવાના થડા પર ઊંધો પડી જીવતા મડા જેવો
સુરજ નીનામા હૈયાફાટ રૂદ્ધન કરે છે. ગાંધીવાદી બનેલા વૃદ્ધ મોતીલાલ હાથમાં લાકડી લઈ
પ્રવેશે છે. સુરજ... મોતીલાલના પગ પકડી લે છે. રડે છે.)

મોતીલાલ: છાનો રે... ભૂંડા, તારા ભાઈઓનું કાસળ કાઢતાં કાઢતાં હવે નિવૃત્ત થયો ને દેશ અહિંસક
તાકાતથી આજાદ થયો છે. સ્વાધીન થયો છે.

અહીં લોકો ભેગા થાય તે પહેલાં... તું તારા ધર ભેગો થઈ જ. ને સુખેથી આરામ ફરમાવ.

સુરજ નિનામા: મુ... મારા વતનના ખોલરા (ઘર) માં પગ નઈ મેલું, આ ઢોકળિયા કૂવામાં મારાવાળા સુતા
સે... મનથી મરી જથો સું, બાવજી ! (ગાંડાની જેમ દોડે છે) તમારી રાહ જોતો હતો. મને
હવે રોખશો નહીં... બાવજી.

(આકંદ કરતો કૂવામાં કૂદી પડે છે, મોટેથી બોલે છે)... હે... રામ.

મોતીલાલ: (કૂવામાં ડોકિયું કર્યો)... હે... રામ, આદિજાતિ પ્રજાના વજજર જેવા દેહ અને ફૂલ જેવા કોમળ
હૈયાનો ક્યાંય... જોટો નથી... હે... રામ.

(‘વીરભૂમિ’માંથી)

શબ્દ-સમૂજતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

નિર્મમ-મમત્વ વિનાનું; નિર્દ્ય-દયા વગરનું; રતીભાર-સહેજ પણ; દમામ-દબદબો, ભપકો; ચિતરિયા પાલ-સાબરકંઠા
જિલ્લાનું એક ગામ

તળપદા શબ્દો

રવડી પડહે-ખડી જશે; ગોજારી-હત્યારી; બૈરાં સોરાં-બૈરી છોકરાં; કાળિયો દેવ-શામળિયાજી; રમણા-ઉજવો; ખડૂકો-ધોધું;
મડા-મડણું; ખોલરું-ઘર; રાજ્યસ-રાક્ષસ

• • •